

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԳԱՅԱՆԵ ԳԵՐԱՄԻՄԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

**Հայերենի բարբառների
բայական եղանակաժամանակային համակարգերի
զուգադրական քննություն**

**Ժ.02.01. «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ բանասիրական
գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2013

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ
Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում:

Պաշտոնական
ընդդիմախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Լ. Ս. Հովսեփյան

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Է. Ս. Մկրտչյան

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Թ. Ս. Շահվերդյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան
պետական մանկավարժական ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2013 թ. դեկտեմբերի 23-ին՝
ժամը 15⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում
գործող ԲՈՂ-ի Լեզվաբանության 019 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ 0015, Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 15:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի
անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2013 թ. նոյեմբերի 22-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝
բանասիրական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ

Ն. Ս. Սիմոնյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը:

Հայերենի տարածքային տարբերակներում բայի եղանակաժամանակային համակարգերի հիմնահարցերը կարևորվել են բարբառագետների կողմից, և ըստ ամենայնի դրանք հետազոտվել ու լուսաբանվել են: Բարբառային միավորներին նվիրված ուսումնասիրություններում քննվել են գլխավորապես սահմանափակ տարածքների եղանակաժամանակային ձևերը, որոնք, սակայն, ներկայացվել են տարբեր խորությամբ՝ պայմանավորված ինչպես փաստական նյութերի ծավալով ու քննարկվող խնդիրների ուղղվածությամբ, այնպես էլ այդ հետազոտությունների բնույթով և նպատակադրմամբ:

Բարբառագիտության զարգացման արդի փուլում առանձին բարբառների ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով շուրջ 500 հայկական բնակավայրերից բարբառային հատկանիշների գրանցման շնորհիվ կուտակվել է հսկայածավալ նյութ, որի՝ բայական հատկանիշներին վերաբերող տվյալները դեռևս գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել: Ուստի խիստ կարևորվում է փաստական այդ հարուստ նյութի սահմաններում հայերենի բարբառների բայի եղանակաժամանակային ձևերի զուգադրական քննությունը, որի ընթացքում ի հայտ են գալիս բայական հատկանիշների ընդհանրությունների և տարբերությունների այնպիսի խմբեր, որոնց միջոցով կարելի է պարզել բարբառների և բարբառային խմբակցությունների տիպաբանական բնութագրերը:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել բարբառների եղանակաժամանակային կազմությունների զարգացման պատմությունը և տարածագործառական բնութագիրը, դիտարկել դրանք զուգադրական քննության համատեքստում և արժևորել դրանց դերը հայերենի քերականական կառուցվածքում: Առաջադիր նպատակը իրագործելու համար փորձել ենք լուծել հետևյալ խնդիրները.

ա) բացահայտել բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի պատմական զարգացման բնորոշ գծերը,

բ) վեր հանել բայի եղանակային ձևերի կառուցվածքային բաղադրիչների գործառական արժեքը,

գ) ներկայացնել եղանակաժամանակային համակարգերի տարածական-գործառական բնութագրերը,

դ) որոշել եղանակաժամանակային կաղապարների տարածման սահմանները,

ե) որոշարկել բարբառային տարածքների և ենթատարածքների սահմանագծերը,

զ) պարզել քերականական համանիշության, համանունության և բազմիմաստության արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը:

Օգտագործված աղբյուրները: Սույն հետազոտության նպատակի և խնդիրների լուծմանը մեծապես նպաստել են մինչև այժմ կատարված ու-

սունճասիրությունները: Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են Հր. Աճառյանի, Ա. Այտընյանի, Ս. Ղազարյանի, Ա. Ղարիբյանի, Գ. Ջահուկյանի՝ հայ բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի խնդիրներին նվիրված աշխատանքները, Ա. Գրիգորյանի, Ա. Ղարիբյանի, Ա. Պողոսյանի հայ բարբառագիտության դասընթացները, «Հայերենի բարբառագիտական ատլաս» ժողովածուի 3 պրակները, բարբառների քննությանը նվիրված մենագրությունները, ինչպես նաև Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով հավաքված նյութերը:

Մեր հետազոտության տեսական շարադրանքին օգնել են նաև Յու. Ավետիսյանի, Հովհ. Բարսեղյանի, Լ. Եզեկյանի, Լ. Խաչատրյանի, Վ. Համբարձումյանի, Լ. Հովհաննիսյանի, Լ. Հովսեփյանի, Ա. Սարգսյանի, Ռ. Սաքապետոյանի՝ հայերենի զարգացման տարբեր փուլերի բայական համակարգերին առնչվող աշխատությունները:

Հետազոտության գիտական նորույթը: Հայերենի մոտ 500 բարբառային միավորների եղանակաժամանակային կազմությունները առաջին անգամ են համաժամանակյա ու տարժամանակյա հայեցակետերով ենթարկվում համակարգային քննության, դառնում զուգադրական վերլուծության և հետազոտության նյութ: Կատարելով հայերենի տարածքային տարբերակների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրական քննություն՝ բացահայտել ենք դրանց արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության դրսևորումները, համակարգել և գիտական լայն շրջանառության մեջ ենք դրել մոտ 500 բարբառային միավորների եզակի փաստեր, այլև կարևոր տվյալներ, որոնց օգնությամբ ճշգրտել ենք բարբառային միավորների փոխհարաբերությունները, դասակարգման սկզբունքները, բացահայտել բարբառների եղանակաժամանակային կազմություններին առնչվող հիմնախնդիրներ և այլն:

Հետազոտության մեթոդները: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառել ենք պատմահամեմատական մեթոդի համաժամանակյա և տարժամանակյա հետազոտության եղանակները: Դրանք լայն հնարավորություն են ընձեռել պարզելու բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի ոչ միայն պատմական զարգացման ուղին, ժամանակի ընթացքում կրած տեղաշարժերն ու տարաբնույթ ձևափոխությունները, այլև նրանց արդի վիճակը: Քննության ընթացքում կիրառել ենք նաև լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդը, որի միջոցով բացահայտել ենք լեզվական երևույթների տարածական բաշխման օրինաչափությունները:

Ատենախոսության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Սույն ատենախոսության տեսական արժեքը հայերենի պատմական բարբառագիտության կարևոր հիմնախնդրի ամբողջական մշակումն է, որ վերաբերում է բարբառային միավորներում բայերի եղանակաժամանակային համակարգերի ձևափոխության գիտական նկարագրությանը: Խնդրո առարկա համակարգերի զուգադրական քննության միջոցով բացահայտվում են բայական հատկանիշների ընդհանրությունների և տարբերությունների մի շարք հատկանիշներ, որոնց միջոցով հնարավոր է որոշել արևելյան և արևմտյան խմբակցության բարբառների տիպաբանական բնութագրերը: Ուսումնասիրությունը և ստացված արդյունքները

կարող են նպաստել հայերենի պատմական քերականության, մասնավորապես պատմական բարբառագիտության գիտական նկարագրության ամբողջացմանը:

Հետազոտության արդյունքները գործնականում կիրառելի են բուհերի բարբառագիտության, հայոց լեզվի պատմության դասընթացներում, ինչպես նաև մեթոդական ծրագրերում և ուսումնական ձեռնարկներում:

Ատենախոսության փորձաքննությունը: Հետազոտության հիմնական դրույթները և արդյունքները զեկուցումների ձևով ներկայացվել են հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում, արտացոլվել հրատարակված 27 հոդվածներում և զեկուցումների դրույթներում, ինչպես նաև մեկ մենագրությունում: Ատենախոսությունը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնում և երաշխավորվել հրապարակային պաշտպանության:

Ատենախոսության կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլխից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից, հավելվածից (աղյուսակներ (6) և քարտեզներ (26)):

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐՈՑ ԲՈՎԱՆՂԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածության մեջ տրվում է հարցի պատմությունը: Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի վերաբերյալ դիտարկումներ ու մեկնություններ կան դեռևս 19-րդ դարի քերականների գործերում, սակայն դրանցում տարածքային տարբերակների եղանակաժամանակային կազմությունները ամբողջապես չեն հետազոտվել:

Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի քննությանը անդրադարձել է Հ. Աճառյանը: Նա նկարագրել է 3 տասնյակից ավելի բարբառներ, կատարել է դրանց գիտական առաջին դասակարգումը, որի հիմքում ընկած են ներկա ժամանակի բայածների արտահայտման տարբերությունները: Հ. Աճառյանը, ներկայի կազմությունների ձևային տարբերությունը նկատի ունենալով, առանձնացնում է 3 ճյուղ՝ *Ում, Կը, Ել*: Հիշյալ դասակարգումը թեև ընդունվել է լեզվաբանների կողմից, սակայն հետագայում ենթարկվել է մասնակի փոփոխությունների: Իր աշխատություններում Հ. Աճառյանը կատարել է խոնարհման համակարգի ծագումնաբանական քննություն, դիտարկումներ է արել բայի արտահայտած քերականական տարբեր իմաստների, ձևային դրսևորումների միջոցների ու եղանակների վերաբերյալ:

Սեկ տասնյակից ավելի բարբառների քննությանը մվիրված մենագրություններում («Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի», «Քննություն Վանի բարբառի», «Քննություն Ագուլիսի բարբառի», «Քննություն պոլսահայ բարբառի» և այլն) Հ. Աճառյանը առավել հանգամանորեն է ներկայացնում դրանց ձևաբանական, մասնավորապես բայական հատկանիշները: Հ. Աճառյանի տեսակետները հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի վերաբերյալ ամբողջական և վերջնական չէին կարող լինել, քանի որ հայերենի տարածքային

տարբերակները լիովին ուսումնասիրված չէին, և կային դեռևս չհետազոտված բարբառային միավորներ:

Բարբառային նոր միավորների նկարագրությունը հնարավորություն է տվել ձևաբանական դասակարգման հետագա ճշգրտման: Ա. Ղարիբյանը առանձնացրել է 7 ճյուղ՝ Ում, Լ, Ս, Կա, Կը, Հա (ևս մեկ ճյուղ գրաբարակերպ խմբում է առանձնացված), որոնք զետեղել է 3 խմբում՝ դերբայավոր, մասնիկավոր և գրաբարակերպ՝ նկատի ունենալով դրանց կառուցվածքային ընդհանրությունը¹: Նա Հա ճյուղում տեղադրել է բարբառային այն միավորները (Արաբկիր, Արամո, Եդեսիա, Քեսաբ), որոնցում գործածվում են *հա, ա, ը* եղանականիշ մասնիկներով և դիմավոր բայածևերով հարադրված կազմությունները, սակայն, մեր կարծիքով, այս ճյուղի առանձնացումը հիմնավորված չէ: Եդեսիայի, Քեսաբի բարբառներում, Արամոյի խոսվածքում (նախկինում նաև Արաբկիրի և Մալաթիայի բարբառներում) *հա* եղանականիշ մասնիկով կազմվում է ոչ թե ընդհանրական ներկան, այլ շարունակականը, իսկ ճյուղերի առանձնացման համար հիմք են ծառայում ընդհանրական ներկայի կազմությունները: Հետևաբար հիմնավորված չէ *Հա* ճյուղի առանձնացումը².

Ա. Ղարիբյանը *Կա* ճյուղում միավորել է Անտիոքի բարբառախմբի Բեյլանի, Մարաշ-Ջեթթունի և Փոքր Ասիայի բարբառախմբի Կեսարիայի բարբառները, սակայն սրանցում նախապես *կա* մասնիկով հարադրությունները գործածվել են որպես շարունակական ժամանակների ձևեր: Հիշյալ փաստը կասկածի տակ է դնում նաև *Կա* ճյուղի ընդունումը³:

Է. Աղայանը, ընդունելով Ա. Ղարիբյանի դասակարգման հիմնական սկզբունքները, միացրել է գրաբարակերպ և մասնիկավոր խմբերը՝ տարբերակելով գրաբարակերպ-մասնիկավոր ու դերբայական կազմությամբ ներկայով բարբառներ, և Ա. Ղարիբյանի կողմից նշված խմբերը կոչել է ճյուղեր, իսկ ճյուղերը՝ ենթաճյուղեր⁴:

Ի տարբերություն վերոնշյալի՝ Գ. Ջահուկյանը ձևաբանական դասակարգման սկզբունքի փոխարեն առաջ է քաշել պատմաձևաբանականը: Այս դեպքում բարբառային միավորները առանձնացնելիս նկատի է առնվում ներկայի կազմությանը մասնակցող նախամասնիկների և դերբայական վերջամասնիկների ելակետային, նախնական սկզբնաձևը:

Մեր կողմից բարբառների դասակարգման այդ սկզբունքը վերանվանվել է պատմատիպաձևաբանական՝ նկատի ունենալով այն, որ հայերենի տարածքային տարբերակները ներկայի կազմության տիպաբանական հատկանիշով բաժանվում են հինգ, իսկ նյութական արտահայտության հատկանիշով՝ չորս խմբերի: Առաջինները կոչվել են տիպեր

¹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 55-56:

² Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 105:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Է. Աղայան, Մեղրու բարբառը, Երևան, 1954, էջ 403:

(դերբայակազմ, մասնիկակազմ, դերբայակազմ-մասնիկավոր, գրաբատիպ-մասնիկավոր, գրաբարատիպ-դերբայակազմ), իսկ երկրորդները՝ ճյուղեր (*Ուն, Կու, Լիս, Լ*): Բացի այդ, ճյուղերի առանձնացումը կատարվել է պատմական հիմքով (հիմք ենք ընդունել ներկայի կազմությանը մասնակցող եղանականիշների ու դերբայների նախնական, ելակետային ձևը):

Ա. Աբրահամյանը ուսումնասիրել է բայի անդեն ձևերը, դրանց ձևաբանական, բառակազմական, իմաստաբանական հատկանիշները: Քանի որ հեղինակի խնդիրը եղել է հայերենի դերբայների զարգացումն ու պատմական փոփոխությունները ներկայացնելը, նա հետազոտել է դերբայների բարբառային դրսևորումները ևս, անդրադարձել դերբայական ձևերի առաջացման հարցերին և արել կարևոր եզրահանգումներ:

Գ. Ջահուկյանը «Հայ բարբառագիտության ներածություն» աշխատության մեջ, ի տարբերություն բարբառագիտության մեջ ընդունված միահատկանիշ դասակարգումների, կատարել է բազմահատկանիշ դասակարգում: Բայի խոնարհման համակարգում բարբառների դրսևորած տարբերությունները նա արտահայտել է 25 զուգաբանությունների շարքով՝ ընտրելով առավել կարևոր և տարածված հատկանիշներ: Ձուգաբանությունները ներկայացնում են լծորդությունների, դերբայների կազմության և զործածության, ներկայի, սպառնիի, անցյալ կատարյալի, նաև ժխտական ձևերի բարբառային դրսևորումների կարևոր առանձնահատկությունները (*ուն*-ով ներկա (և անցյալ անկատար), *լիս*-ով ներկա (և անցյալ անկատար), *ման*-ով դերբայ, *ր*-ով վաղակատար, *պիտի* եղանականիշի սղված ձև, բաղադրյալ անցյալ ձևերի կազմում անցյալ ցույց տվող բառ-մասնիկ կամ վերջամասնիկի առկայություն, ժխտական մասնիկների հետադաս զործածություն և այլն):

Տարածքային տարբերակների (բարբառներ, ենթաբարբառներ, խոսվածքներ) եղանակաժամանակային համակարգերին վերաբերող խնդիրներ են քննվել նաև բարբառային միավորների գիտական նկարագրություններում, սակայն այդ ուսումնասիրություններում եղանակաժամանակային կազմությունները հետազոտվել են առանց տեսական վերլուծությունների և բարբառային մյուս միավորների հետ համեմատության:

Առաջին գլխում («Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի պատմական զարգացումը») ի մի են բերվում փաստական այն բոլոր նյութերն ու տեսական հիմնավորումները, որոնք շոշափում են եղանակաժամանակային կազմությունների իմաստային դրսևորումների, ծագման, հետագա զարգացման և ձևափոխությունների հետ կապված հարցերը:

Հայտնի է, որ ստորադասական եղանակի բայաձևերի իմաստագործառական անորոշությունը և դրանց փոխարեն ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաիմաստներն արտահայտող կազմությունների հաճախադեպ կիրառությունները պատճառ են դարձել ստորադասական եղանակի ժամանակաձևերի գործառական սահմանափակման և անհետացման: Դրա հետևանքով առաջացել է անորոշություն. լեզվական միևնույն ձևով արտահայտվել է քերականական մի քանի իմաստ՝ ներկայի և անցյալ անկատարի, ըղծական ապառնիի և անցյալի ապառնիի: Հիշյալ

կազմությունների գործառական բազմարժեքությունը վերացնելու նպատակով կազմվել են ներկայի և անցյալ անկատարի նոր կառուցատիպեր: Մատենագրությանը ավանդված վկայությունները (*Յոյնք են ի գալ, ետ ում տալ էր զօրէնսն, Ընդ որ գալ էր*), արդի տարբեր խոսվածքներում գործածվող անորոշով ներկայի և անկատարի ձևերը (*Մընալ ըմ (իմ)*) ենթադրել են տալիս, որ սկզբնապես այս նպատակով գործածվել են նախդրիվ անորոշ դերբայով և օժանդակ բայով հարադրությունները: Հետագայում անորոշով ներկան և անցյալ անկատարը տարածքային տարբեր ճյուղավորումներում ձեռք են բերել բազմիմաստություն: Բայական միավորների բովանդակության պլանում հստակություն մտցնելու միտմամբ հայերենի տարածքային տարբերակներում գործածվել են ներկայի և անցյալ անկատարի նոր ձևեր՝ *կու* եղանականիշով, *-ում* և *-լիս* ձևույթներն ունեցող դերբայներով բաղադրված: Թեև ստեղծվել են ներկայի և անցյալ անկատարի նոր կազմություններ, սակայն զրաբարատիպ ներկան և անցյալ անկատարը մասամբ պահպանվել են խոտրջուրի բարբառում և Արամոյի խոսվածքում: Սրանցում բաղաձայնասկիզբ բայերի (Արամոյում նաև միավանկ բայերի) ներկան և անցյալ անկատարը զրաբարատիպ են (*Մընամ «մնում են», մընայի «մնում էի»*), իսկ ձայնավորասկիզբ բայերինը՝ նախամասնիկավոր (*կաղամ «աղում են», կաղայի «աղում էի»*): Ի հակադրություն խոտրջուրի և Արամոյի խոսվածքների՝ Կռզենի բարբառում, Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքներում պահպանված է զրաբարայան անցյալ անկատարը (*խօսի «խոսում էի»*):

Արևմտյան խմբակցության բարբառների մի հատվածում ներկայի և անցյալ անկատարի մեկ այլ իմաստի՝ շարունակականի համար են ստեղծվել կաղապարային կառույցներ՝ *կոր, էր, դար, ունի/զունի, հայէ, հայկակ* մասնիկների զուգորդությամբ: Դրանք թերևս առաջացել են ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի համար առանձին ձևատիպարներ ունենալու միտմամբ:

Ներկայի և անցյալ անկատարի նորակազմ ձևերի առաջացմամբ չի լուծվել ներկա և ապառնի ժամանակաձևերի տարբերակման խնդիրը. *կու*-ով կազմությունները բազմիմաստ էին, և սահմանական ներկան, անցյալ անկատարն ու ապառնին տարբերակված արտահայտածներ չունեին: Հետագայում այս գործածությունը պահպանվել է միայն արևմտյան տարածքում, իսկ արևելյան խմբակցության բարբառային միավորները, ներկայի և անցյալ անկատարի համար ստեղծելով նոր ձևեր, *կու* եղանականիշ մասնիկով զուգորդված բայաձևերով արտահայտել են ապառնիի իմաստ: Ավելի ուշ ապառնիի հարացույցում սկսել է գործածվել *պիտի* եղանականիշ մասնիկով զուգորդված կաղապարային կառույցը՝ *կը* մասնիկով ձևերի իմաստագործառական անորոշությունը վերացնելու համար⁵:

⁵ Տե՛ս **Յ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, Երևան, հ. 4, գիրք Բ, էջ 173:

Պիտի եղանականիշ մասնիկով բայաձևերի գործածությունը բարբառների արևնտյան և արևելյան խմբակցություններում զարգացման տարբեր ընթացք է ունեցել: Եթե արևնտյան խմբակցության բարբառների մեծ մասում դրանք արտահայտում են սահմանական և հարկադրական ապառնիների իմաստ, ապա արևելյան խմբակցության բարբառներում (բացառությամբ Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքների) այդ բայաձևերը միաթեք են, գործառականորեն ժանրաբեռնված չեն և միայն հարկադրական ապառնիի ու անցյալի իմաստներով են գործածվում: Հավանաբար *պիտի*-ով ձևերի գործածությունը ապառնիի իմաստով նախապես բնորոշ է եղել արևնտյան խմբակցության բարբառներին, որոնցում ապառնիության իմաստը դրսևորման առանձին ձև չի ունեցել:

Ապառնի ժամանակի իմաստով կիրառվում են ըղծական եղանակի բայաձևերը և: Տարածքային տարբերակներում, որպես ըղծական եղանակի ժամանակաձևեր, գործածվում են գրաբարյան ներկայի և անցյալ անկատարի կազմությունները, որոնք, ինչպես գրաբարում, բարբառներում ևս զուրկ են մասնիկից: Ըղծական ապառնիի կազմությունները բարբառների արևելյան և արևնտյան խմբակցություններում համադրական կառուցվածք ունեն, դրսևորվում են գրաբարյան ներկայի տիպի բայաձևերով և բացի հնչյունական փոփոխություններից՝ ձևային այլ տարբերակվածություն հանդես չեն բերում: Ըղծական անցյալի բայաձևերին հատուկ են համադրական կազմության մեկ և վերլուծական կազմության երկու կառուցատիպեր:

Անցյալ ժամանակաձևերը ևս տարածքային տարբերակներում արտահայտման տարատեսակ ձևեր ունեն և զարգացման երկարատև շրջան են անցել: Դրանցից են վաղակատար դերբայով բաղադրված կազմությունները, որոնք բնութագրվում են գործառական բազմարժեքությամբ՝ արտահայտելով ժամանակային 3 իմաստ՝ վաղակատարի, հարակատարի և անցյալ կատարյալի:

Հարակատար դերբայով կազմությունները բարբառների արևնտահայ խմբակցությունում գործառության լայն ոլորտ ունեն. հնարավոր է բոլոր բայերի հարակատարի զուգորդումը օժանդակ բայի հետ: Արևելահայ խմբակցության բարբառներում դրանք ունեն ծավալային սահմանափակում. հատուկ են կրավորական սեռի բայերին և չեզոք սեռի այն բայերին, որոնց ցույց տված գործողությանը բնորոշ է հետևանքային ավարտ, կամ որոնք վիճակ, դրություն են ցույց տալիս: Հարակատար դերբայով կազմությունները բարբառներում ունեն երկակի արժեք: Բարբառային որոշ միավորներում հարակատար դերբայը բայի բաղադրյալ ժամանակաձևերում արտահայտում է քերականական երկու իմաստ՝ հարակատարություն և վաղակատարություն:

Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը պատմական զարգացման ընթացքում սակավ փոփոխությունների է ենթարկվել: Հայերենի տարածքային տարբերակներում պահպանվել են անցյալ կատարյալի ներգործածն և կրավորածն դիմորոշ թեքություններ՝ իրենց բնորոշ *ի* և *ա* ձայնավորներով: Գրաբարում, ինչպես հայտնի է, ներգործածն խոնարհման դեպքում անցյալ կատարյալի եզակի թվի 3-րդ դեմքը վերջավորություն չի ունեցել, և միավանկ բայերը ստացել են *ե* կամ *է*

նախահավելվածը: Այս օրինաչափությանը չեն ենթարկվել *ե* կամ *է* սկզբնահնչյունով բայերը: Բայական հիշյալ կազմությունը առկա է նաև բարբառներում (*եգաթ, էթող*):

Չայերենի տարածքային տարբերակներում գործածվող ժխտական խոնարհման կառուցատիպերը ևս պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկվել են փոփոխությունների: Գրաբարում ժխտական բայածերը կազմվել են *ոչ, չ-* և *մի* ժխտական նախամասնիկներով: Ժխտական ներկայի՝ *չ-* նախամասնիկով կազմությունը հետագա դարերում լայն կիրառություն է ստացել, սակայն երկար ժամանակ չի կարողացել դուրս մղել *ոչ* ժխտական մասնիկով հարադրությունները և կիրառվել է նրանց զուգահեռ: Այսօր էլ դրանք գործածվում են հայերենի տարածքային տարբերակների մեծ մասում, իսկ ավելի ստվար հատվածում շարունակում են կիրառվել *ոչ* մասնիկով զուգադրությունները:

Դրական խոնարհման ժամանակաձևերի փոփոխությամբ պայմանավորված՝ ժխտականի հարացույցում ևս հայտնվել են նոր ձևեր, և հինհայերենյան ժխտական կազմություններին զուգահեռ կիրառվել են ժխտականի նորակազմ ձևերը (*չես ի կարել «չես կարողանում»*): Ժխտականի վերոբերյալ ձևերը լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում կրել են փոփոխություններ. գործածությունից դուրս է եկել *ի* նախդիրը, իսկ անորոշ դերբայի վերջնահնչյունը փոխարինվել է *ր*-ով: Դերբայակազմ ձևերի առաջացմամբ պայմանավորված՝ կազմվում են ժխտականի դերբայակազմ ձևեր (*չեն գրում, չես գրես*):

Տարածքային տարբերակներում ժխտական խոնարհման կազմությունները բնորոշվում են մասնիկավորմամբ: Որպես ժխտական մասնիկներ գործածվում են *չ-ն, ոչ-ը* և *մի-ն*. *չ-ն* գործածվում է միայն որպես նախամասնիկ, իսկ *ոչ-ը* և *մի-ն* երկու դիրքով էլ կիրառվում են:

Բարբառների եղանակաժամանակային կազմությունների քննությունից պարզ դարձավ, որ դրանք պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկվել են փոփոխությունների: Փոխվել են եղանակների ու ժամանակաձևերի քանակը (հինհայերենյան որոշ ժամանակաձևեր վերացել են, առաջացել են նորակազմ բայական միավորներ), հարացուցային կազմությունների կառուցատիպերը, ժամանակային իմաստների դրսևորման միջոցները:

Երկրորդ գլխում («Բարբառների բայի եղանակային ձևերի կառուցվածքային բաղադրիչների զուգադրական քննություն») ներկայացվում են դեմքի, թվի, ժամանակի քերականական կարգերի դրսևորման ձևաբանական միջոցների բարբառային արտահայտությունները, կատարվում է բայի եղանակային ձևերի կառուցվածքային բաղադրիչների ծագումնաբանական և զուգադրական քննություն:

Բայի եղանակային ձևերը բնութագրվում են դեմքի, թվի, եղանակի, ժամանակի քերականական կարգերով: Եղանակային հակադրությունը դրսևորվում է եղանականիշ մասնիկների, իսկ թվադիմային ու ժամանակային հակադրությունները՝ ժամանականիշ մասնիկների, թեքությունների ու հիմքակազմ ածանցների միջոցով: Ժամանակի կարգը արտահայտվում է ժամանակաձևերի օգնությամբ, որոնք, ըստ կազմության, լինում են համադրական և վերլուծական: Համադրական

ժամանակաձևերի բաղադրիչները միաձուլլ են. կազմված են նախամասնիկից, հիմքից՝ նշույթավոր և աննշույթ⁶, ինչպես նաև դիմաթվանիչ թեքույթներից: Հայ լեզվաբանության մեջ համադրական են համարվում նաև *պիտի* և *մի* մասնիկներով կազմությունները՝ *պիտի գրեմ, մի՛ գրիր*, թեև դրանց բաղադրիչները առանձին են: Հիշյալ կազմությունները, ըստ Ս. Աբրահամյանի, որպես ժամանակային ձևեր, համադրական են, իսկ որպես եղանակային ձևեր՝ վերլուծական⁷: Ավելի վաղ գրված հոդվածում Ս. Աբրահամյանը առավել հստակ է ներկայացնում իր դիրքորոշումը. «Համադրական դիմավոր ձևերն են՝ սահմանականի անցյալ կատարյալը, ըղծական ու ենթադրական եղանակների ձևերը և հրամայականի հաստատականը..., վերլուծական են սահմանական եղանակի մյուս ձևերը, հարկադրական եղանակի ձևերը, ենթադրականի ժխտականը և հրամայականի արգելականը»⁸: Հիմք ընդունելով այս և նմանատիպ այլ տեսակետներ (Ս. Աբեղյան, Գ. Զահուկյան)⁹ մենք ևս բարբառներում գործածվող ժամանակաձևերը համարական և վերլուծական խմբերի ենք բաժանել՝ նկատի ունենալով դրանց միասին կամ անջատ գրությունը:

Դիմավոր ձևերի ժամանակային տարբերություններն արտահայտվում են ժամանակադիմաթվանիչ թեքույթների օգնությամբ: Դրանք զուգորդվում են անորոշի և կատարյալի հիմքերին՝ առաջացնելով ձևավոր հիմքի հետևյալ տեսակները՝ հնչութափոխված և շեշտափոխված-անշեշտ¹⁰: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում դիմաթվանիչները կրել են հնչյունական փոփոխություններ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել բարբառներում: Դրանցում գրաբարյան 4 լծորդություններից գործածվում են 3-ը՝ *ե (է)*, *ի*, *ա (ու լծորդությունը առկա է արևմտյան խմբակցության բարբառների սահմանափակ թվով բայերում)*, այդ պատճառով էլ ներկայացվում են *ե(է)*, *ի* և *ա* լծորդությունների բայերի ժամանակադիմաթվանիչ վերջավորությունների բարբառային դրսևորումները: Դրանք կազմում են չորս խումբ:

Դիմաթվանիչ թեքույթների մեկ խումբ են կազմում գրաբարյան ներկայի (ըղծական ապառնիի) վերջավորությունները: Միջինհայերենյան ընդհանուր փոփոխություններից բացի՝ բարբառներում առկա են նաև

⁶ Տե՛ս **Է. Աղայան**, ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, էջ 320:

⁷ **Ս. Աբրահամյան**, ժամանակակից գրական հայերեն, Երևան, 1981, էջ 294:

⁸ **Ս. Աբրահամյան**, ժամանակակից հայերենի դերբայների և ժամանակների մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 10, Երևան, 1969, էջ 29:

⁹ Տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 102-103, **Գ. Զահուկյան**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 265:

¹⁰ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 160:

թեքություններին նախորդող լծորդ ձայնավորների հնչյունական փոփոխություններ՝ *է>ի* (եզակի 3-րդ *էմ, էս, ի, էնք, էք, էն*), եզակի և հոգնակի 1-ին (*կըրիմ, կըրես, կըրէ, կըրինք, կըրէք, կըրեն*), եզակի 1-ին, 2-րդ, հոգնակի 1-ին, 3-րդ (*խըմիմ, խըմիս, խըմէ, խըմինք, խըմէք, խըմին*), եզակի 1-ին, 2-րդ, հոգնակի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ (*սիրիմ, սիրիս, սիրէ, սիրինք, սիրիք, սիրին*), եզակի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, հոգնակի 1-ին, 3-րդ (*սիրիմ, սիրիս, սիրի, սիրինք, սիրէք, սիրին*) դեմքերում) և *ա>օ* (*մընօմ, մընօս, մընօ...*): Չամշենի բարբառում հոգնակի 1-ին դեմքում *Մ* ձայնորդի հավելում չի կատարվել, և հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի ձևային տարբերությունը պայմանավորված է լծորդակիր ձայնավորներով (*կըրիմ, կըրիս, կըրա, կըրիկ, կըրէկ, կըրին*):

Երկրորդ խումբը գրաբարյան անցյալ անկատարի վերջավորություններն են, որոնք, դարձյալ անորոշի հիմքին կցվելով, կազմում են սահմանական անցյալ անկատար, ըղծական, ենթադրական, հարկադրական անցյալ ժամանակաձևերը: Ինչպես գրաբարում, տարածքային տարբերակներում ևս *ե(է)* և *ի* լծորդության բայերի դիմաթվանիշ թեքությունների տարբերությունը անցյալ ժամանակաձևերում չեզոքացել է. դրանք ունեն նույն դիմաթվանիշները, այդ պատճառով էլ ներկայացվում են միասին:

Չինհայերենյան անցյալ անկատարի դիմային վերջավորությունները միջին հայերենում հիմնականում պահպանվել են՝ բացառությամբ հոգնակի 1-ին դեմքի, որտեղ կատարվել է *Ն*-ի հավելում, և եզակի 3-րդ դեմքի, որը հատկանշվում է *յ* ձայնորդի անկմամբ: Բարբառներում, բացի վերոհիշյալից, դրանք ենթարկվել են այլ փոփոխությունների: Նախապես կատարվել է եզակի 3-րդ դեմքի *յ* ձայնորդի անկում (*խօտի, խօտիր, խօտր, խօտյաք, խօտիք, խօտին*), այնուհետև է և *ի* հնչյունների միջև *ա* լծորդության բայերի համաբանությամբ հավելվել է *յ* ձայնորդը (*բաքնէյի յա, բաքնէր ա, բաքնէյաք ա, բաքնէյիք ա, բաքնէյին ա*): Չավանաբար *յ* կիսաձայնի հավելումը նախորդել է հոգնակի 1-ին դեմքում *Մ* ձայնորդի հավելմանը, քանի որ բարբառային այս միավորներին բնորոշ չէ հոգնակի 1-ին դեմքի *Մ* դիմանիշը: Այնուհետև տեղի է ունեցել *Մ* ձայնորդի հավելում (*ըստի, ըստիր, ըստր, ըստյանք, ըստիք, ըստին*), և հոգնակի 1-ին դեմքի *ա* ձայնավորը փոխվել է *ի* հնչյունի՝ *եանք>էինք* (*ուղէի. ուղէր, ուղէր, ուղէինք, ուղէիք, ուղէին*): Չավարիկի բարբառում տեղի է ունեցել *ի>յ* հնչյունական անցումը՝ *գիրէկ, գիրէյր, գիրէյք, գիրէնք, գիրէն*: Անկատարի դիմաթվային վերջավորություններում սղվել է նաև միմյանց հաջորդող *է,ի* լծորդներից որևէ մեկը (*խօսի, խօսիր, խօսէր կամ՝ կըրէ, կըրէր, կըրէր*):

Չամշենի բարբառը առանձնանում է անցյալ անկատարի վերջավորություններով (*կըրէյի, կըրէյր, կըրէր, կըրակը, կըրէկը, կըրէյնք*) և չի հարում բարբառային որևէ տարածքի: Չոգնակի թվի վերջավորություններից հետո *ը* հնչյունի առկայությունը Չ. Ամառյանը ներկայ և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի հոգնակի 2-րդ դեմքերի համանունությունից խուսափելու միջոց է համարում, իսկ եզակի 2-րդ դեմքում առկա *դ* հնչյունը՝ տաճկերենի անցյալ անկատարի մասնիկի համաբանության արդյունք: Վերջինս գուցե 2-րդ դեմքի *դ* դիմորոշ հոգն է:

Ա խոնարհման բայերի գրաբարյան անցյալ անկատարի վերջավորությունները համանման փոփոխություններ են կրել (*մընայի, մընայիր, մընար..., մնայ, մնայր, մնար..., մընի, մընիր, մըներ..., մընէ, մընէր...*):

Երրորդ խմբի ժամանականիշ վերջավորությունները ևս երկու ենթախումբ են կազմում: Կատարյալի գրաբարյան ներգործածն դիմորոշ թեքույթներն են՝ *ի, եր, Փ, աք, էք, իք, ին*: Դրանց միջինհայերենյան փոփոխությունները (հոգնակի 1-ին դեմքում *Մ* հնչյունի հավելում և եզակի 3-րդ դեմքում *եաց>եց* հնչյունական անցում) իրենց արտացոլումն են գտել բարբառներում (*ուզեցի, ուզեցիր, ուզեց, ուզեցինք, ուզեցիք, ուզեցին*): Գրաբարյան կատարյալի դիմանիշները առավել անփոփոխ են պահպանված Մալաթիայի և Յամշենի բարբառներում, որոնցում հոգնակի 1-ին դեմքում *Մ* հնչյունի հավելում չի կատարվել, այսպես՝ *խըմէծի, խըմէծիր, խըմէծ, խըմէծաք, խըմէծիկ, խըմէծին*:

Անցյալ կատարյալի գրաբարյան կրավորածն ցուցիչները ևս միջին հայերենում ենթարկվել են փոփոխության: Եզակի 1-ին և հոգնակի 2-րդ դեմքերի *յ* կիսածայրը դուրս է ընկել: Վերոհիշյալ փոփոխությունից հետո հոգնակի 2-րդ և 1-ին դեմքերի վերջավորությունները նույնացել են: Դրանց ձևային տարբերակման հարցը հավանաբար լուծվել է *Մ* ձայնորդի հավելմամբ: Թերևս նախապես կատարվել է հոգնակի 2-րդ դեմքի դիմային վերջավորության ձևափոխությունը՝ *այք>աք*, որից հետո միայն հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի համանունությունից խուսափելու համար ներկայի հոգնակի 1-ին դեմքի համաբանությամբ տեղի է ունեցել *Մ* ձայնորդի հավելում: Սրանից հետևում է, որ վերոնշյալ փոփոխությունը նախապես կատարվել է կրավորածն խոնարհման ենթարկվող բայերում: Հայերենի բարբառային տարբերակների մի մասում (Մալաթիա, Խարբերդ, Յամշեն) պահպանված են կատարյալի հարացուցային ձևերում հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի համանունության օրինակներ (*խախցա, խախցար, խախցավ, խախցաք, խախցաք, խախցան*), և լեզվական հիշյալ փաստը հնարավորություն է ընձեռում տեսնելու դիմային փոփոխությունների զարգացման գործընթացը, նաև հիմնավորելու վերոնշյալ վարկածը:

Հարավարևելյան բարբառախմբի Խոյ-Մարաղայի և արևելյան բարբառախմբի Ագուլիսի բարբառներում կատարյալի եզակի 1-ին դեմքում գործառում է *ամ* դիմանիշ ցուցիչը (*խըման, խըմար, խըմավ...*): Անցյալ կատարյալի նմանատիպ կազմություն է առկա նաև Վան (Ալյուր), Բերկրի (Քոներ), Աղբակ (Վանք, Կասպատան), Մոկս (Հաղին) բարբառային գոտու սակավաթիվ բնակավայրերի խոսվածքներում: Աստրախանի բարբառում *մ* դիմորոշ թեքույթը առկա է նաև անցյալ անկատարի 1-ին դեմքում՝ *իիմ, իիր, էր*: Քանի որ տարածքային տարբերակների զգալի մասում ներկան և անցյալ անկատարը կազմության միևնույն ձևաբանական տիպն ունեն և պատմական նույն զարգացումը, հավանաբար նախապես *մ* ձայնորդի հավելումը բնորոշ է եղել անցյալ անկատարի բայածներին, այնուհետև դրանց համաբանությամբ անցյալ կատարյալում ևս գործածվել է *մ* դիմանիշը:

Դիմաթվանիշների հաջորդ խումբը հրամայականի վերջավորություններն են: Բարբառներում գրաբարի ներգործածն խոնարհման

թեքությունները կրել են հնչյունական փոփոխություններ՝ *եա>է, ա>օ, ո>ու*: Յոգնակիի *-եք* վերջավորությունը գործառույթում է *էք* և *իք* փոփոխակներով: Գրաբարի հրամայականի կրավորածն և խառն խոնարհման դիմանիշները բարբառային միավորներում դարձել են միօրինակ: Վերացել է չեզոք սեռի *ի* լծորդության բայերի եզակի *-եսց* վերջավորությունը, և եզակիի համար ընդհանրացել է *ի*-ն, որն առաջացել է *ր*-ի անկմամբ: *իր* դիմանիշը նույնպես ենթարկվել է հնչյունական փոփոխությունների. առկա է վերջնահանգ *ր* ծայնորդի անկում՝ *իր>ի*, ինչպես նաև դրան նախորդող *ի* հնչյունի փոփոխություն: Յոգնակի թվում *եսայք>էք* հնչյունափոխությամբ պահպանվել է *էք*-ը, և վերացել են հոգնակիի զուգածները:

Արգելական հրամայականի դիմաթվային թեքությունները (*ար, եր, իր, ուր, այք, էք, իք*) տարածքային տարբերակներում գործածվում են *°/ա, ի, ու, °ք/աք, էք* տարբերակներով: Սրանից հետևում է, որ *ա* լծորդության բայերի արգելական հրամայականի եզակի թվի *ար* (*նաև եր, իր*) վերջավորությունից դուրս է ընկել *ր* ծայնորդը, իսկ *ա* ծայնավորը որոշ բարբառներում քմայնացել է: Յոգնակի թվում սղվել է *յ* կիսածայնը: *ե(է)* լծորդության բայերի եզակի թվի *եր* վերջավորությունը փոխվել է *ի*-ի: Վերջինիս և *իր* դիմաթվանիշի վերջնահնչյունի անկման հետևանքով նույնպես են *ե(է)* և *ի* լծորդությունների եզակի թվի ձևերը՝ *ի*: Այս երկու լծորդությունների համար ընդհանրացել է նաև հոգնակի թվի *էք* վերջավորությունը (*մի' հասնէք, մի' լըստէք*):

Վերոբերյալից երևում է, որ տարածքային տարբերակներում հրամայական եղանակի ժամանակաձևերը, ըստ բայակազմության և լծորդությունների, կազմվում են անորոշի կամ կատարյալի նշույթավոր և աննշույթ հիմքերի և համապատասխան դիմաթվային թեքությունների (*է, ի, ա, ու, ր, օ, (է)ք, (ա)ք*) զուգորդմամբ:

Բարբառներում դերբայական բոլոր ձևերին որպես գործառական հատկանիշ բնորոշ է վերլուծական ժամանակաձևերի կազմությանը մասնակցելը, սակայն արևելահայ և արևմտահայ խմբակցություններում տարբեր է դրանց գործառության հաճախականությունը: Անորոշ դերբայը արևմտահայ խմբակցությունում որևէ ժամանակաձևի հետ չի կապվում, չի մասնակցում խոնարհմանը, բացառություն են կազմում ժխտական ներկայի և անկատարի ձևերը Յանշենում և Նոր-Նախիջևանում (*չիմ (չէլը) կըրիլ (չեն (չէի) գրում, չեն (չէի) գրի*), իսկ արևելահայ խմբակցությունում այն՝ որպես եղանակային ձևերի բաղադրիչ, լայն գործածություն ունի (սահմանական ներկա և անցյալ անկատար (*սիրել էմ*), ենթադրական (*խըմիլ իմ (լ°լ)* «կխմեմ, կխմեի») և հարկադրական ապառնի ու անցյալի ապառնի (*ասիլ պտտեմ «պիտի ասեմ»*), արգելական հրամայական (*մընալ մէ «մի' մնա»*):

Արևելահայ խմբակցությանը բնորոշ անկատար և համակատար դերբայները (*գրում, գրելիս*), որոնք գործառում են որպես սահմանական ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի հիմնական զուգորդումների բաղադրիչ (*սիրում էմ (էի), սիրաս էմ (իմ) (սիրում եմ (էի)*), բացակայում են արևմտահայ խմբակցության բարբառներում, որտեղ ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմվում են եղանականիշ մասնիկով:

Անկատարի -ում ձևույթը գործածվում է ում (սիրում), ըմ (սիրըմ), ամ (սիրամ), իմ (սիրիմ) հնչյունափոխական տարբերակներով, որոնք առաջացել են ու>ը, ու>օ, ու>ա, ու>ի ձայնավորական հերթագայությամբ:

Ում>ըմ հնչյունափոխությունը սկզբնապես տեղի է ունեցել վերջընթեր շեշտ ունեցող բարբառներում: Քանի որ օժանդակ բայը հայերենում շեշտակիր չէ, ուստի ասում են (էի) տիպի ձևերում շեշտը ընկնում է դերբայի վերջընթեր վանկի վրա (տվյալ դեպքում՝ ա-ի): Դրա հետևանքով թուլանում է վերջին վանկի վանկարար ու հնչյունի արտաբերությունը, և այն վերածվում է ը-ի: Վերջնավանկային շեշտ ունեցող բարբառներում ում-ի փոխարեն ըմ-ի առկայությունը կարելի է բացատրել վերջընթեր շեշտ ունեցող բարբառների ազդեցությամբ: Վերոնշյալից հետևում է, որ վերջնավանկային շեշտ ունեցող խոսվածքներում -ըմ վերջամասնիկով դերբայը ավելի ուշ շրջանի գոյացություն է: Անկատարի մյուս վերջամասնիկները առաջացել են ներդաշնակության օրենքով:

Համակատար դերբայը ևս տարածքային տարբերակներում մասնակցում է եղանակաժամանակային ձևերի կազմությանը՝ գործածվելով որպես սահմանական ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի բաղադրիչ: Այն, բացի անհնչյունափոխ ձևից, գործառու է նաև յիս, յս, ս, լ տարբերակներով, որոնց համար ենթադրվում է զարգացման հետևյալ ընթացքը՝ լիս>յիս>յ (շեշտազուրկ ի-ի անկմամբ և ոչ թե ի>յ փոփոխությամբ)>ս կամ յ՝ մընալիս>մընայիս >մընայս>մընաս կամ մընայ:

Բարբառների երկու խմբակցություններում էլ գործածվում է վաղակատար դերբայը՝ կազմելով վաղակատար ժամանակաձևեր: Սակայն այն հատկանշվում է ձևային տարբերությամբ: Արևելահայ խմբակցության բարբառների վերջնահնչյուն լ ձայնորդի դիմաց (գըրէլ էմ (էի)) արևմտահայ խմբակցությունում առկա է ր (յ)-ն (կըրիր (կըրի)) էմ (էի):

Հայերենի տարածքային տարբերակներում գործածվում են հարակատար դերբայի փոփոխակներ՝ երեք վերջամասնիկներով՝ ած, ուկ և ման: Հարակատար դերբայը ևս բարբառներում մասնակցում է ժամանակաձևերի կազմությանը: Նրա և օժանդակ բայի զուգորդությունները արտահայտում են վաղակատար և հարակատար ժամանակաձևերի իմաստներ (խապված իմ (էի) «խաբվել եմ (էի) և խաբված եմ (էի)»):

Ապառնի դերբայը, բարբառների երկու խմբակցությունում էլ ունենալով ձևային ընդհանրություններ, բնորոշվում է նաև իմաստային նույնությամբ՝ կազմելով սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևեր (մընալու էմ (էի)): Սակայն արևմտահայ խմբակցությունում, ի տարբերություն արևելյանի, ապառնի դերբայով ժամանակաձևերը սակավադեպ են:

Բարբառներում գործառու են ապառնի դերբայի մի քանի տարբերակներ՝ -ու (ն, օ), -ի, -ա, -ան, -ց (եց), -ացու (ացուկ), -ական (ասկան, ացկան) ձևույթներով վերջավորվող: Սրանք առաջացել են անորոշ դերբայի սեռական հոլովածից (կատարելեց, աղալա) կամ կազմվել են ածանցմամբ (մընըլացուկ, խըմըլական, մընըլասկան (մընայու), ըղըլասկան (աղալու) և գործածվում են միայն արևելյան խմբակցության բարբառային միավորներում:

Ենթակայական դերբայը տարածքային տարբերակների գերակշիռ մասուն եղանակաժամանակային ձևերի կազմությանը չի մասնակցում: Այս առումով բացառություն է Համշենի բարբառը, որտեղ այն ապամոնիության գաղափար է արտահայտում՝ կազմելով սահմանական և ենթադրական ապամոնիների և անցյալի ձևեր (*ասօղ ըմ «ասելու են, կասեն»*):

Ժխտական դերբայը, ինչպես հայտնի է, առաջացել է անորոշից: Բարբառներում առկա են այդ հնչյունական անցման օղակները՝ վերջնահնչյունի փոփոխություն՝ *լ>ր (մըմար)*, ինչպես նաև լծորդակիր ձայնավորների հնչյունական անցումներ՝ *ե(t)>ի (խընայի)*, *է>ը (տըփը)*, *ա>օ (խաղօ)*: Ժխտական դերբայով և օժանդակ բայով հարադրությունները ձևավորում են եղանականիշ (*կու, կա, հա*) մասնիկով ժամանակաձևերի ժխտական կազմությունները: Արևելյան խմբակցության բարբառներում դրանք ենթադրական եղանակի ժխտական խոնարհման ձևերն են, իսկ արևմտյան խմբակցությունում՝ նաև սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի:

Օժանդակ բայի անցյալ ժամանակը բարբառային միավորներում դրսևորվում է պարզ և բաղադրյալ ձևերով: Արևմտյան և արևելյան խմբակցության բարբառների մեծ մասին բնորոշ են օժանդակ բայի պարզ ձևերը: Դրանք գործառու են հնչյունական զանազան տարբերակներով և հիմնականում նույնանուն են անցյալ ժամանակաձևեր կազմող դիմաթվային վերջավորությունների հետ, որոնք արդեն ներկայացվել են:

Օժանդակ բայի բաղադրյալ ձևերը, հարադրվելով ներկա ժամանակաձևերին, դրսևորում են անցյալ ժամանակի իմաստ՝ գործածվելով որպես ժամանականիշ մասնիկներ: Դրանք ընդգրկում են արևելյան խմբակցության հարավարևելյան բարբառախմբի Խոյ-Մարաղայի, ծայրիյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի Դարաբաղի, Բուրդուրի, Ագուլիս-Մեղրիի բարբառները:

Կու եղանականիշ մասնիկը տարածքային տարբերակներում գործածվում է անհնչյունափոխ (*կու մըմամ*) և հնչյունափոխված ձևերով: Դրա փոփոխակները առաջացել են ձայնավորական հնչյունափոխությամբ (*կը խօսեր*), սկզբնահնչյունի ձայնեղացմամբ (*կըրիմ գու*) կամ վերջնաձայնավորի (*գասիմ*) անկմամբ: *Կա* եղանականիշը, ենթարկվելով բաղաձայնական և ձայնավորական միաժամանակյա փոփոխությունների, բարբառային միավորներում գործառու են *գօ (գօ սիյիմ)* և *գու* հնչյունական տարբերակներով (*գու սիրիմ*):

Արևմտյան տարածքի բարբառներում շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստները դրսևորվում են *կոր, էր, դար, ունի//գունի, հայէ, հայկակ* ժամանականիշ մասնիկների միջոցով: *Կոր* մասնիկը գործառու է *գօր (գօր կըրիմ)*, *օր (գը գաղթամ օր)* տարբերակներով: Հայէ ժամանականիշ մասնիկի դիրքային տարբերակները առաջացել են վերջնահնչյունի (*ուտիմ հայ*) կամ սկզբնահնչյունի (*զըբաքնէմ ա*) անկմամբ և *ա>ը* ձայնավորական փոփոխությամբ (*զըկըրիմ ը*):

Պիտիմ բայը տարածքային տարբերակներում ենթարկվում է բաղաձայնական (*պ>ք, պ>ն*), ձայնավորական (*ի>ը*) փոփոխությունների, սկզբնավանկի (*պիտիմ-դէմ*), վերջնահնչյունի (*պիտիմ-պիտի*) անկման: Բարբառների նյութն իմբում գործածվում է *պիտիմ* բայի վերջնահնչյունի

անկմամբ առաջացած *պիտի* եղանականիշ մասնիկը: Այն նույնպես փոփոխություններ է կրել, որոնք ընթացել են հետևյալ ձևերով՝ սկզբնահնչյունի ձայնեղացում (*բիդի, բրդի, բրդը*), ձայնավորների փոփոխություն (*պըտի, բեղա, բիդի*), վերջնահնչյունի անկում *նախ՝ հ* (*պիդ ուղիմ, պիդ ուղես, պիդ ուղե*), հետո՝ *դ* հնչյունների (*պի՛ շրեմ, պի՛ շրես, պի՛ շրե*), առաջին վանկի սղում (*տըսիրիմ «պիտի սիրեմ»*): Բարբառային մի շարք միավորներում ապառնիության իմաստ արտահայտող մասնիկները (*կըպա, գըմ՛ի*) երկու տարբեր բաղադրիչների (*կը* և *պիտի*) համադրման հետևանք են:

Այսպիսով, տարածքային տարբերակներում եղանականիշ և ժամանականիշ մասնիկները գործառույն են դիրքային բազմաթիվ տարբերակներով, որոնք հնչյունական փոփոխությունների, սկզբնամասի կամ վերջնամասի անկման կամ էլ տարբեր բաղադրիչների համադրման հետևանք են: Հաճախ վերոնշյալ փոփոխությունները գործում են միաժամանակ:

Երրորդ գլխում («Բարբառների եղանակաժամանակային կաղապարների կառուցվածքային-զուգադրական քննություն») կատարվում է եղանակաժամանակային ձևերի կառուցվածքային կաղապարների զուգադրական քննություն, տրվում են դրանց տարածական-գործառական բնութագիրը, ընդհանուր պատկերը, առանձնահատկություններն ու բնորոշ գծերը, ձևաբանական կառուցվածքի նկարագիրը, նշվում են բարբառային խմբերի տարածման սահմանները:

Բարբառներում միմյանց հակադրվում է 5 եղանակաձև՝ սահմանական, ըղձական, հարկադրական, ենթադրական և հրանայական: Արևելյան խմբակցության բարբառները հատկանշվում են եղանակային 5 ձևերով: Այս խմբակցությունում, ի տարբերություն արևմտյանի, ապառնիության իմաստային բոլոր դրսևորումները ձևային տարբեր արտահայտություններ, հետևաբար նաև կաղապարային առանձին կառույցներ ունեն: Արևմտյան խմբակցության բարբառներում, ի տարբերություն արևելյանի, խոնարհումը կատարվում է 3 կամ 4 եղանակային ձևերով, քանի որ դրանցում բացակայում է ապառնիության իմաստի դրսևորման այս կամ այն ձևը:

Երրորդ գլխի ենթագլուխերից մեկը վերաբերում է սահմանական եղանակի ժամանակաձևերի քննությանը: Սահմանական եղանակը տարածքային տարբերակներում բնորոշվում է երեք ժամանակների արտահայտությամբ և վերլուծական ու համադրական ժամանակաձևերի առկայությամբ ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական խոնարհման հարացույցներում, սակայն տարբերվում է վերլուծական և համադրական ժամանակաձևերի համամասնությամբ: Արևելյան խմբակցության բարբառներում սահմանական եղանակը հատկանշվում է 9 ժամանակային ձևերով: Դրանցից 8-ը վերլուծական ժամանակաձևեր են, իսկ մեկը՝ համադրական: Վերլուծական կառուցվածք ունեն ներկան և անցյալ անկատարը, ապառնի ու անցյալի ապառնին, վաղակատար, հարակատար ներկան ու անցյալը, համադրական՝ անցյալ կատարյալը (որոշ վայրերում՝ վերլուծական): Արևմտյան խմբակցության բարբառներում պատկերն այլ է:

Այստեղ վերլուծական կառուցատիպեր են գործածվում նաև ներկա և անցյալ անկատար, ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերում¹¹:

Հայերենի տարածքային տարբերակներում ներկայի և անցյալ անկատարի արտահայտության կաղապարային տարբեր կառույցներ են գործառում՝ *դերբայ+օժանդակ բայ, հինհայերենյան ներկա-անցյալ անկատար, հինհայերենյան ներկա-անցյալ անկատար+եղանականիշ մասնիկ կամ եղանականիշ մասնիկ+հինհայերենյան ներկա-անցյալ անկատար*: Տարածքային տարբերակների մի հատվածում հիշյալ կազմութունները գործածվում են միաժամանակ: Նկատի ունենալով սա՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ խմբերը՝ դերբայակազմ, մասնիկակազմ, դերբայակազմ-մասնիկակազմ, գրաբարատիպ-մասնիկակազմ, գրաբարատիպ-դերբայակազմ, և բարբառային 5 տարածք¹²:

Առաջին տարածքը ընդգրկում է դերբայակազմ խումբը, որտեղ ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերը կազմվում են *-ու՛մ (գըրըմ ըմ), -լիս (մըմաս ըմ), -լ (կըրէլ էմ)* վերջամասնիկներով դերբայների և օժանդակ բայի հարադրությամբ: Դա նկատի ունենալով՝ մեր կողմից սահմանագծվում է 3 ենթատարածք:

Մասնիկավոր կազմությանը տիպը զբաղեցնում է երկրորդ տարածքը՝ ընդգրկելով արևմտյան խմբակցության բարբառները: Սրանցում եղանականիշ մասնիկը բաղադրվում է ըղծական ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերին՝ այդ կերպ դրսևորելով ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակափմաստները: Ըստ դիմավոր բայաձևերին հարադրվող բառ-մասնիկների (*կու (զը մըմամ), կա (գա խուսիմ), հայէ (խըմիմ ը)*) առկայության՝ սահմանազատել ենք բարբառային երեք ենթատարածք:

Դերբայակազմ-մասնիկավոր տիպը ընդգրկում է արևելյան խմբակցության Արդվին-Թբիլիսիի, արևմտյան խմբակցության Բուն Սասունի (Յոսներ, Արփի) բարբառները: Սրանցում որպես ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևեր զուգահեռաբար գործածվում են դերբայով կամ եղանականիշ մասնիկով բաղադրված կազմությունները (*գըսիրըմ/սիրիլ հմ*):

Գրաբարատիպ-մասնիկավոր տիպի մեջ մտնող բարբառային միավորների (Խոտրջուրի բարբառ, Արամոյի խոսվածք) ներկա և անցյալ

¹¹ Ինչպես գրական լեզուներում, բարբառներում ևս ներկա և անցյալ անկատար, ապառնի և անցյալի ապառնի, վաղակատար ներկա և անցյալ, հարակատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերում գործառում են միևնույն բայահիմքերը կամ դերբայները: Տարբերությունը դիմաթվանիշ վերջավորությունների կամ օժանդակ բայի ժամանակաձևերի մեջ է: Այդ պատճառով էլ նույնություններից խուսափելու համար դրանք ներկայացվում են միասին:

¹² Տարածքը պայմանական անվանում է և չի նույնանում «աշխարհագրական տարածք» հասկացության հետ: Տարածք կազմում են բարբառային այն տարբերակները, որոնք միավորվում են որևէ զուգաբանությամբ: Բարբառային տարածքի մեջ մտնող միավորները աշխարհագրորեն կարող են հեռու լինել միմյանցից:

անկատար ժամանակաձևերը բնորոշվում են մասնիկավոր և գրաբարաձև կազմությունների զուգահեռ գործածությամբ (*Նըրևամ/կաղամ*):

Գրաբարատիպ-դերբայակազմ տիպն են կազմում Կոզենի բարբառը, Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի, Թովուզի խոսվածքները, որոնցում գրաբարատիպ և դերբայավոր կազմությունների զուգածություն է առկա միայն անցյալ անկատարի խոնարհման հարացույցում: Սրանցում անցյալ անկատարի գրաբարաձև. կազմություններին (*խօսի «խոսում էի»*) զուգահեռ գործածվում են դերբայակազմ ձևեր (*խօսըմ ի «խոսում էի»*): Այս երևույթը բացակայում է դրանց ներկայի կազմություններում, որոնք դերբայակազմ են (*սիրում են*):

Բարբառների արևմտյան խմբակցությունում, ինչպես ասվել է, գործածվում են շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևեր, որոնք այդ իմաստները արտահայտում են ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի և ժամանականիշ մասնիկների (*կորր, էր, դարր, ունի/զունի, հայէ, հայկակ...*) զուգորդությամբ: Վերջիններս, ի տարբերություն ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի եղանականիշ մասնիկների, գործառականորեն բազմաթեք չեն, կիրառվում են միայն սահմանական եղանակի տիրույթում՝ ձևավորելով նրա շարունակական ենթիմաստը: Նկատի ունենալով շարունակական մասնիկների՝ ծագումնաբանորեն նույն նախածկից առաջացած լինելը՝ մեր կողմից առանձնացվել են 5 տարածքներ, որոնցում գործառում են վերոնշյալ մասնիկներով բաղադրությունները՝ *զը նըրևամ գօր, գուրիմ օր, բերիմ գունի, կը բաքնեմ դարր, գեղ առնիմ, զըգարթամ հայէ...*:

Չայ բարբառազգիտության մեջ ընդունված է առանձնացնել շարունակական ժամանակներ ունեցող բարբառների երկրորդ՝ դերբայավոր խումբը: Դրանցում շարունակական ժամանակների բաղադրիչ համարվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովածը, որը, օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակաձևերի հետ զուգորդվելով, ցույց է տալիս տևական գործողության հարաբերությունը ներկա կամ անցյալ ժամանակակետի հետ: Նման կիրառություն է նշվել Ղարաբաղի և Չավարիկի բարբառներում, սակայն անորոշ դերբայի գործիական հոլովածնով և օժանդակ բայով կազմությունները նշված տարածքում ունեն սահմանափակ կիրառություն և արտահայտում են ստորոգյալի գործողությանն անմիջապես նախորդող գործողություն, այսինքն՝ դրանց հատուկ չէ շարունակական ժամանակաձևերին բնորոշ, խոսելու պահին սկսված գործողության իմաստը: Չետևաբար գիտականորեն հիմնավորված չէ Ղարաբաղի խոսվածքներում շարունակականի հատուկ ձևերի առանձնացումը: Դերբայով և օժանդակ բայով կազմված այդ կաղապարները «ժամանակային ձևեր չեն և պետք է ներկայացվեն խոնարհման հարացույցից առանձին»¹³:

Անվիճելի է, որ հայերենի տարածքային բոլոր դրսևորումներում շարունակվող գործողության ընթանումն ու գիտակցումը եղել է, սակայն բոլոր վայրերում չէ, որ այն ստացել է ձևային համապատասխան արտահայտություն: Բարբառային այն միավորներում, որտեղ շարունակական ներկան և անցյալ անկատար չեն գործառում որպես ձևափմաստային միավոր, շարունակականի իմաստն արտահայտվում է ներկայի և անցյալ անկատարի բայաձևերին կցելով *ահա, այժմ* իմաստն ունեցող տարբեր բառեր՝ *հիմկա, հիմիգ, հրես, գօ, հանդէ* և

¹³ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., 1982, էջ 101:

այլն: Սրանք, սակայն, մասնիկի արժեք չունեն, ինքնուրույն բառեր են, հետևաբար դրանցով զուգորդված կազմությունները չեն կարող դիտվել որպես շարունակականի ձևեր: «Շարունակականի դեպքում բացառվում են ինքնուրույնությունը չկորցրած զանազան բառերով անմիջականացվող ներկայի ձևերը»¹⁴: Կարծում ենք՝ շարունակական ներկա և անցյալ անկատար կարելի է ընդունել այն վայրերում, որտեղ պատմականորեն գոյություն ունեն այդ իմաստն արտահայտող մասնիկներ: Հարկ է վերապահությամբ մոտենալ բարբառային այն միավորներին, որոնցում շարունակականի ցուցիչները ժամանակի ընթացքում դարձել են ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստակիրներ, և դրանցում գործառույթ մասնիկները շարունակականի ցուցիչներ համարել միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է պահպանել պատմականության սկզբունքը:

Տարածքային տարբերակների ներկայի և անցյալ անկատարի համաժամանակյա և տարաժամանակյա դրսևորումների զուգադրական քննությունից պարզ է դառնում, որ բարբառային միավորներում դրանց զարգացումը ունեցել է հետևողականորեն արտահայտված մի շարք հաջորդական փուլեր: Հավանաբար ներկայի և անցյալ անկատարի նորակազմ ձևերը նախապես արտահայտել են խոսելու պահին կատարվող գործողության իմաստ, այսինքն՝ գործածվել են իբրև շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի ձևեր: Հետագայում դրանք ձեռք են բերել ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստ, իսկ ավելի ուշ՝ ապառնի: Այս բազմիմաստությունն էլ ամենայն հավանականությամբ պատճառ է դարձել ներկայի և անցյալ անկատարի նոր կազմությունների առաջացման, որոնք անցել են զարգացման միևնույն ուղին: Սա թերևս հայոց լեզվի պատմության կարևոր օրինաչափություններից մեկն է:

Այս ենթազխում հաջորդաբար քննվում են նաև սահմանական եղանակի մյուս ժամանակաձևերը: Հայերենի բարբառներում վաղակատար ժամանակի իմաստը դրսևորվում է վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի (ներկա և անցյալ) խոնարհված ձևերի հարադրությամբ, ինչպես նաև հարակատար դերբայի և օժանդակ բայի խոնարհված ձևերի զուգորդությամբ: Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ առանձնացնում ենք բարբառային երկու տարածք: Առաջին տարածքում վաղակատար դերբայի՝ *ել (էլ, իլ՝ կարթացել էմ (իմ իդի), -եր (էր, իր, իլ՝ խըմէր իմ (էի), -ալ (ը՝ լըրը՝ էմ (իմ))* վերջամասնիկներով փոփոխակների առկայությունը հնարավորություն է ընձեռնում սահմանազատելու երեք ենթատարածք:

Բարբառային երկրորդ տարածքում վաղակատար ժամանակի իմաստն արտահայտվում է հարակատար դերբայով և օժանդակ բայով բաղադրված կազմություններով (*սիրած իմ (էի)*): Հավանաբար հարակատար դերբայի այս գործառույթումը նախապես բնորոշ է եղել անցյալ կատարյալի բաղադրյալ կազմությամբ հատկանշվող բարբառներին՝ որպես տվյալ տարածքին բնորոշ բարբառային իրողություն, իսկ ավելի ուշ համաբանությամբ ընդգրկել է նաև բարբառային այլ միավորներ:

¹⁴ Գ. Զահուկան, նշվ. աշխ., էջ 106:

Հայերենի բարբառներում հարակատար ներկա և անցյալ ժամանակա-
ծների իմաստները արտահայտվում են հարակատար և վաղակատար
դերբայների և օժանդակ բայի խոնարհված ձևերի հարադրությամբ: Հիշյալ
գուգորդությունները իմաստային տարբեր դրսևորումներով և գործառական
հաճախականությամբ են գործածվում: Այս տեսակետից կարելի է տարբերակել
բարբառային երեք տարածք:

Առաջին տարածքում առանձնացնում ենք երկու ենթատարածք:
Առաջին ենթատարածքում հարակատար դերբայով բաղադրված ժամա-
նակաձևերը (*Նրստըղըրած էմ (ի)*) հատուկ են կրավորական և չեզոք սեռի այն
բայերին, որոնց ցույց տված գործողությունը հատկանշվում է հետևանքային
առումով: Երկրորդ ենթատարածքում հարակատար ներկա և անցյալ ժամա-
նակաձևեր են կազմվում նաև ներգործական սեռի բայերից (*գըրսած էմ (էյի)*):

Բարբառային երկրորդ տարածքում հարակատար դերբայը
ժամանակային ձևերի կազմությանը մասամբ է մասնակցում. գործածվում է
միայն եզակի և հոգնակի 3-րդ դեմքերում՝ *կըյեյ եմ (ի հոյի), կըյեյ ես (իյ հոյի),
կըյեյ/կըյած է (էյ հոյի), կըյեյ էմք (օնք հոյի), կըյեյ էք (իք հոյի), կըյեյ/կըյած են (իմ
իոյի)*: Հավանաբար նախապես վերոնշյալ բարբառային միավորներում
հարակատար դերբայով բաղադրությունները դրսևորել են վաղակատար
ներկայի և անցյալի ժամանակային իմաստներ, իսկ հետագայում ծավալային
սահմանափակմամբ պահպանվել են միայն 3-րդ դեմքում:

Երրորդ տարածքի բարբառային միավորներում բացակայում են
վաղակատար դերբայով կազմությունները, և վաղակատար ժամանակների
իմաստով գործածվում են հարակատար դերբայով կառուցատիպերը՝ արտա-
հայտելով վաղակատար և հարակատար ներկա ու անցյալ ժամանակաձևերի
իմաստներ (*խըմած ըմ (լ՞լ) «խմել եմ (էի) և խմած եմ (էի)»*):

Տարածքային տարբերակներում անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը
հատկանշվում է կառուցվածքային 2 կաղապարներով: Սա նկատի ունենալով՝
առանձնացնում ենք բարբառային երկու տարածք: Առաջինում գործածվում են
անցյալ կատարյալի պարզ կազմությունները (*խըմի, խըմիոյ, խըմեց...*), որոնք
կազմվում են անորոշի կամ անցյալի հիմքերի և դիմաթվանիշ թեքությունների
գուգորդությամբ: Դրանք կիրառվում են հայերենի տարածքային տարբե-
րակների գերակշիռ մասում՝ ընդգրկելով բարբառների արևմտյան խմբակցու-
յունն ամբողջությամբ, ինչպես նաև արևելյան խմբակցության զգալի մասը:
Անցյալ կատարյալի բաղադրյալ ժամանակաձևերի կազմությամբ է հատ-
կանշվում բարբառային երկրորդ տարածքը, որտեղ անցյալ կատարյալի
ժամանակաինմաստը դրսևորվում է վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի
հարադրությամբ (*խըմալ ըմ «խմեցի»*):

Հիշյալ տարածքում անցյալ կատարյալի բաղադրյալ կազմության գոր-
ծածությունը, անշուշտ, պայմանավորված է մի շարք գործոններով և պատմա-
կան երկարատև գործընթացի արդյունք է: Հավանաբար նախապես, երբ բար-
բառների հնչյունական և ձևաբանական հատկանիշները դեռ նոր էին սկսում
զծագրվել, գրաբարյան անցյալ կատարյալն ընդգրկել է հայերենի ողջ
տարածքը: Հետագայում միայն՝ հին շրջանում գոյություն ունեցող բարբառային
տարբերությունների խորացմանը գուզընթաց, հայերենի տարածքային
տարբերակները անցյալ կատարյալի իմաստն արտահայտել են ձևաբանական
տարբեր միջոցներով: Դրանց մեծ մասում շարունակել է գործածվել

գրաբարյան անցյալ կատարյալը: Սակավաթիվ բարբառային միավորներ միայն, շեղվելով գրաբարյան անցյալ կատարյալի կազմության օրինաչափություններից և հավանորեն կրելով հինհայերենյան խոնարհման համակարգի գործառնական և իմաստային փոփոխությունների ազդեցությունը, որպես անցյալ կատարյալի կազմության հիմնական ձև, կիրառել են անցյալի իմաստն արտահայտող մեկ այլ կառուցատիպ՝ վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայով հարադրված: Հավելենք, որ անցյալ կատարյալի բաղադրյալ կազմությամբ հատկանշվող տարածքային տարբերակներում գործում է մի ընդհանուր միտում. դրանցում բացակայում են վաղակատար դերբայով ժամանակաձևերը: Այն հավանորեն կապվում է դրանց՝ անցյալ կատարյալի հարացույցում գործածության հետ: Վաղակատար ժամանակների իմաստով հիշյալ բարբառային գոտում, ինչպես նշվել է, գործածվում են հարակատար դերբայով կազմությունները՝ արտահայտելով վաղակատար և հարակատար ներկա ու անցյալ ժամանակաձևերի իմաստներ:

Հայերենի տարածքային միավորներում *ե(է)* և *ի* լծորդության պարզ բայերը անցյալ կատարյալի հարացույցում գործառում են ներգործաձև (*լըսեցի*) և կրավորաձև (*նըստա*) վերջավորություններով կամ դրանց զուգահեռ կիրառմամբ (*նըստեցի/նըստա*): Դիմաթվանիշ թեքությունների զուգահեռ գործածությունը գերազանցապես պայմանավորված է բայերի սեռային պատկանելությամբ: Ներգործական սեռի բայերը ստանում են ներգործաձև, իսկ կրավորական և չեզոք սեռի բայերը՝ կրավորաձև վերջավորություններ: Այն կարող է պայմանավորված լինել նաև լծորդությամբ. գրաբարյան *ի* լծորդության բայերի մի խումբ բարբառային որոշ վայրերում պահպանել է *ի* լծորդությունը, հետևաբար և գրաբարյան *ի* լծորդության բայերին հատուկ կրավորաձև վերջավորությունները:

Անցյալ կատարյալի կազմությամբ հակադրվում են բարբառների արևելյան և արևմտյան խմբակցությունները: Եթե արևմտյան խմբակցության բարբառներում անցյալ կատարյալը հատկանշվում է պարզ կազմությամբ, ապա արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի միջբարբառախմբի Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքային որոշ միավորներում (Շաղախ, Հադրութ, Ղարադաղ) և Ազուլիս-Մեղրիի բարբառախմբում անցյալ կատարյալի ժամանակաինմաստը դրսևորվում է վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի հարադրությամբ (*խըմալ ըմ*):

Բարբառային միավորներում սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստները դրսևորվում են կաղապարային երկու կառույցով՝ *դերբայ+օժանդակ բայ, եղանականիշ մասնիկ+բայի դիմավոր կամ անդեն ձև*: Նկատի ունենալով սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի կազմության վերոհիշյալ սկզբունքները՝ կարելի է առանձնացնել երկու տիպ՝ դերբայակազմ և մասնիկակազմ, ու սահմանազատել բարբառային երկու տարածք:

Առաջին տարածքում (դերբայակազմ) առանձնացնում ենք երկու ենթատարածք՝ սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի հարացույցներում տարբեր դերբայների (ապառնի, ենթակայական) գործածությամբ պայմանավորված: Երկրորդ տարածքի բարբառային միավորները (մասնիկակազմ) սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստները դրսևորում են եղանականիշ մասնիկների և բայի դիմավոր կամ անդեն ձևերի զուգորդությամբ (*պի խըմիմ «խմելու են և պիտի խմեն», կը մըԹ՞մ «մնալու են և*

կմնամ», կըպա մընամ «մնալու եմ և կմնամ»): Նկատի ունենալով եղանականիշ տարբեր մասնիկների (*պիտիլ, կը, կըպա, գըմի*) գործածությունը՝ մեր կողմից առանձնացվում է 3 ենթատարածք:

Սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերի զուգարկական բնությունից երևում է, որ ինչպես արևելյան, այնպես էլ արևմտյան խմբակցության բարբառներում գործածվում են վերլուծական կազմություններ: Արևելյան խմբակցությունում այդ կազմությունները սահմանափակվում են սահմանական եղանակի իմաստային տիրույթով, իսկ արևմտյան խմբակցությունում դրանք գործառու են սահմանական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների հարացույցներում:

Հաջորդ ենթազխում ներկայացվում են ըղձական եղանակի ժամանակաձևերը: Ըղձական ապառնիի բայաձևերը բարբառների արևելյան և արևմտյան խմբակցություններում համադրական կառուցվածք ունեն, դրսևորվում են գրաբարյան ներկայի տիպի բայաձևերով և բացի հնչյունական փոփոխություններից՝ ձևային այլ տարբերակվածություն հանդես չեն բերում: Ըղձական եղանակի անցյալի ապառնիի իմաստը դրսևորվում է համադրական կազմության մեկ (հինհայերենյան անցյալ անկատար տիպի բայաձևերով՝ *աղի, աղիր, աղէր*) և վերլուծական կազմության երկու կառուցատիպերով՝ հինհայերենյան անցյալ անկատար տիպի բայաձևերով և ժամանականիշ մասնիկներով (*սէրիմ լ՞ «սիրեի», խօսւմ էր «խոսեի»*), գրաբարյան անցյալ անկատարի եզակի 3-րդ դեմքի բայաձևերով ու դիմային վերջավորություններով: Ըստ այս հատկանիշի՝ առանձնացրել ենք բարբառային երկու տարածք:

Մյուս ենթազխում տրվում է ենթադրական եղանակի նկարագիրը: Ենթադրական եղանակի ժամանակային իմաստները դրսևորվում են երկու կառուցատիպերով՝ *ըղձական եղանակի ժամանակաձև+կու, կա եղանականիշ մասնիկներ* (կամ նրանց տարբերակներ), ինչպես նաև *անորոշ դերբայ+ օժանդակ բայի ներկա կամ անցյալ ժամանակաձև*: Վերոնշյալից ելնելով՝ կարելի է սահմանազատել բարբառային երկու տարածք և առանձնացնել երկու տիպ՝ մասնիկակազմ և դերբայակազմ:

Առաջին տարածքը (մասնիկակազմ տիպ) ընդգրկում է արևմտյան խմբակցության բարբառները և արևելյան խմբակցության բարբառների մեծ մասը: Սրանցում ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի կառուցվածքային կաղապարները կազմվում են *կու, կա* եղանականիշ մասնիկների կամ նրանց փոփոխակների և ըղձական եղանակի ապառնիի և անցյալի ապառնիի ժամանակաձևերի զուգորդությամբ: Այս տարածքը կազմող բարբառների մի հատվածում սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի և ենթադրական ապառնիի, անցյալի ապառնիի ժամանակաձևերի կառուցատիպերը կազմում են բազմիմաստության երկանդամ շարք (*կըխըմմ «խմում եմ, կխմեն»*) կամ բնորոշվում են ձևային տարբերությամբ (*գօ կըլիմ «գրում եմ», գու մօնօմ «կմնամ»*): Սրանով պայմանավորված՝ մեր կողմից սահմանազատվում է երկու ենթատարածք:

Բարբառային նյութի դիտարկմամբ պարզ է դառնում, որ սահմանական եղանակի ներկայի, անցյալ անկատարի և ենթադրական եղանակի ապառնիի, անցյալ ապառնիի կազմությունների ձևային տարբերությամբ հատկանշվում են բարբառային այն միավորները, որոնցում նախապես գործածվել են շարու-

նակական ժամանակաձևեր: Հավանաբար հետագայում դրանք ընդլայնել են իրենց գործածության սահմանները՝ ձեռք բերելով ներկայի և անցյալ անկատարի մյուս (մասնավորապես՝ ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի) իմաստները՝ այդ կերպ լուծելով սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի, ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի կազմությունների ձևային տարբերակման խնդիրը: Ասվածը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ բարբառային մի շարք միավորներում սկզբնապես միայն շարունակականի իմաստ արտահայտող ժամանակաձևերը զարգացման վերջին շրջանում ձեռք են բերել նաև ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներ:

Երկրորդ տարածքը հատկանշվում է ենթադրական եղանակի ապառնիի և անցյալի ապառնիի դերբայակազմ ժամանակաձևերով: Այս տարածքում դերբայակազմ են ինչպես սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի կազմությունները, այնպես էլ ենթադրական ապառնիինը և անցյալի ապառնիինը: Ենթադրական եղանակի ժամանակաձևերին բնորոշ է *անորոշ դերբայ և օժանդակ բայ* կաղապարային կառույցը (*խըմիլ իմ «կխմեն»*): Սրանք առանձնանում են ինչպես անցյալ կատարյալի կառուցվածքով (այն կազմում են վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի հարադրությամբ՝ *խըմալ ըմ «խմեցի»*), այնպես էլ անցյալ ժամանակահմաստն արտահայտող բառնասնիկի գործածությամբ (*մըռանիլ ըմ լ՞լ «կմռանայի»*):

Հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերը, որոնք նույնպես հատկանշվում են ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստների հակադրությամբ, արևելահայ խմբակցության բարբառներում արտահայտում են հարկադրաբար, արևմտահայ խմբակցությունում՝ նաև (ավելի հաճախ) հաստատապես կատարելի գործողություն: Դրանք կազմվում են *պիտիմ* բայի կամ *պիտի* եղանականիշ մասնիկի (կամ փոփոխակների) և ըղծական եղանակի ժամանակաձևերի զուգորդությամբ, ինչպես նաև անորոշ դերբայով և *պիտիլ* բայի խոնարհված ձևերով: Վերոնշյալով պայմանավորված՝ կարելի է սահմանագատել բարբառային երկու տարածք և առանձնացնել տիպաբանական երկու խումբ՝ մասնիկակազմ (*պիտի գրեն*) և դերբայակազմ (*լիիրիլ պիտեն*):

Հրամայական եղանակի եզակի թվի ձևերը Ե խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերի դեպքում կազմվում են *իր (ի), էր էլիր, հասի, խօսի*) և *է (ա էպս, խըմս, բըռնս, գըրս)* դիմորոշ թեքությամբ: Ա խոնարհման պարզ բայերի հրամայական եղանակի իմաստը եզակի թվում դրսևորվում է կաղապարային հետևյալ կառույցներով՝ *անցյալի ցոյական հիմք+իր (ի) աղծիր, խաղծիր, և ներկայի հիմք+ա(օ, ու)* դիմաթվային թեքությամբ՝ *խաղա, աղա*: Ա խոնարհման ածանցավոր բայերը հրամայական եղանակի ժամանակաձևերը կազմելիս գործածում են միայն կատարյալի ցոյական հիմքը՝ դիմորոշ թեքությով (*մեցցի՞ր, մօղեցի՞ր, ուրախացի՞ր*) կամ առանց դրա (*տիմաց, պիցիրաց, լըվաց*): Հրամայական եղանակի հոգնակի թվի ժամանակաձևերում *ե* և *ա* խոնարհման բայերի ձևային տարբերությունը չեզոքացած է. դրանք *-ք* դիմաթվանիշ թեքությոն հավելում են ինչպես կատարյալի ցոյական (*պըժանեցք, փրռնեցք*), այնպես էլ ներկայի բայահիմքերին (*պըժանեք, փրռնեք, խըմեք*):

Ժխտական խոնարհման կառուցվածքը տարածքային տարբերակներում բնորոշվում է մասնիկավորումով. որպես ժխտական մասնիկներ, ինչպես նշվել է, գործառու են *չ-ն, ոչ-ը* և *մի-ն*: Եղանականիշ նախասանիկ չունեցող

ժամանակաձևերը հատկանշվում են ինչպես վերլուծական (դերբայակազմ ձևեր), այնպես էլ համադրական կազմություններով: Դրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունը նկատի ունենալով՝ ժխտական կազմությունները քննել ենք՝ սահմանազատելով բարբառային երկու տարածք:

Առաջին տարածքը ընդգրկում են բարբառային այն միավորները, որոնց ժխտական կազմությունները վերլուծական տիպի են: Դրանք կազմվում են դերբայներով կամ դիմավոր բայով: Ըստ այս հատկանիշի՝ առանձնացնում ենք դերբայակազմ (*չեն ուզում, սիրոյն չեն, չեն (չէ) խօսելի, չեն (չէի) լրոյ*) և մասնիկակազմ (*գիրոցի վոչ, մի՛ նընա*) տիպեր և տարածքներ: Արգելական հրամայականի կազմություններում հոգնակի թվի քերականական կարգը դրսևորվում է *մի* ժխտական մասնիկի (*զընա՛լ մէք, գըրի՛լ մէք*) կամ դիմավոր բայածևի հոգնակիությամբ (*մ՛շղթաք, մի՛ խաղացե՞*): Երկրորդ տարածքում գործածվում են ժխտականի համադրական կազմությունները (*չըլըսեն*):

Եղանականիշ մասնիկ ունեցող ժամանակաձևերի ժամանակային իմաստը դրսևորվում է *պիտիլ* բայի, *կու, հա, կա, պիտի* եղանականիշ մասնիկների կամ նրանց փոփոխակների և դիմավոր բայածևերի զուգորդությամբ: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ եղանականիշ մասնիկ ունեցող ժամանակաձևերի ժխտական կազմությունները քննել ենք՝ դրանք սահմանազատելով ըստ եղանականիշ մասնիկների:

Կու, կա, հա եղանականիշ մասնիկներով կազմվող ժամանակաձևերի (սահմանական ներկա և անցյալ անկատար, սահմանական, ենթադրական ապառնի և անցյալի ապառնի) իմաստները արևմտյան խմբակցության բարբառների գերակշիռ մասում արտահայտության պլանում տարբերակված չեն, այդ պատճառով էլ ներկայացնում ենք միասին: Հիշյալ ժամանակաձևերի ժխտական խոնարհման ձևերը կազմվում են բայի դիմավոր ձևերի և *չ* ժխտական մասնիկի կամ օժանդակ բայի ժխտական ձևերի զուգորդությամբ, ինչպես նաև անորոշ դերբայի (կամ նրա փոփոխակների) և օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ: Նկատի ունենալով դրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ սահմանազատում ենք բարբառային 3 տարածք:

Առաջին տարածքի բարբառային միավորները *չ* ժխտական մասնիկը հավելում են դիմավոր բայածևերին (*չըբերեն «չեն բերում և չեն բերի», չըխըմէյ «չէի խմում և չէի խըմի»*) կամ եղանականիշ մասնիկին (*չըգօ սիրիմ*): Այս հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնելու երկու ենթատարածք:

Բարբառային երկրորդ տարածքում ժխտական ներկայի և անցյալ անկատարի, ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստները արտահայտվում են դիմավոր բայի և օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրմամբ: Այս տարածքում առանձնացրել ենք երեք ենթատարածք: Առաջին ենթատարածքում (Քեսաբի բարբառ) վերոնշյալ ժամանակաձևերի ժխտական բայածևերը կազմվում են դիմավոր բայի և օժանդակ բայի եզակի 3-րդ դեմքի զուգորդությամբ (*չի սիրիմ «չեն սիրում, չեն սիրի»*): Երկրորդ ենթատարածքում օժանդակ բայի և դիմավոր բայի հարադրությամբ կազմությունները հակադրվում են նախորդին օժանդակ բայի խոնարհված ձևերի առկայությամբ (*չիմ (չենք) քըրիմ «չեն գրում, չէի գրում, չեն գրի, չէի գրի», չիս (չիր) քըրի(ս), չի (չեր) քըրի*): Երրորդ ենթատարածքում (Քարուսիեի

խոսվածք) ձևային տարբերությամբ են հատկանշվում եզակի և հոգնակի թվերի ժխտական կազմությունները. եզակի թվի բոլոր դեմքերում օժանդակ բայը խոնարհվում է (*չըմ սուրվէյր* «չեն սուվորում, չեն սուվորի», *չըս սուրվէյր*, *չը սուրվէյր*), իսկ հոգնակի թվի բոլոր ձևերում մնում է անփոփոխ (*չըր սուրվէյք* «չենք սուվորում, չենք սուվորի», *չըր սուրվաք*, *չըր սուրվէյմ*):

Երրորդ տարածքում սահմանական եղանակի ներկայի և անցյալ անկատարի ժխտական ժամանակաձևերը կազմվում են անորոշ դերբայի կամ նրա հնչյունափոխված տարբերակների և օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ: Բարբառային նյութի քննության ընթացքում առանձնացրել ենք այդ կազմության՝ տարածքային տարբերակներում գործառու մի քանի կառուցատիպեր՝ *օժանդակ բայի ժխտական ձև և անորոշ դերբայ (չիմ (չէյը) կըրիլ «չեն (չէի) գրում, չեն (չէի) գրի»*), *օժանդակ բայի ժխտական ձև և անորոշ դերբայի ր վերջնահնչյունով փոփոխակ (չիմ (չէի) խըմէր «չեն (չէի) խմում, չեն (չէի) խմի»*), *օժանդակ բայի ժխտական ձև և անորոշ (ժխտական) դերբայ՝ ւ կամ ր ձայնորդների անկմամբ (չըմ (չը) տըվիր «չեն (չէի) ծեծում, չեն (չէի) ծեծի»*: Վերոնշյալ կազմություններով պայմանավորված՝ սահմանազատել ենք ենթատարածքներ:

Նկատելի է, որ արևմտյան խմբակցության բարբառների մեծ մասում սահմանական ներկայի և ենթադրական ապառնիի, անցյալ անկատարի և ենթադրական անցյալի ապառնիի ժխտական (նաև հաստատական) ձևերը նույնն են, սակայն արևմտյան խմբակցության բարբառների մի մասում և արևելյան խմբակցության բարբառներում վերոհիշյալ ժամանակաձևերը ձևային տարբերությամբ են հատկանշվում: Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ առանձնացրել ենք բարբառային տարածքները: Դրանցից մեկում ենթադրական եղանակի ապառնիի և անցյալի ապառնիի ժխտական ժամանակաձևերը, ի տարբերություն սահմանականի (*չիմ (չէի) աղամ (աղայի) ա «չեն (չէի) աղում»*), կազմվում են ժխտական դերբայի և օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ (*չիմ (չէի) աղար «չեն (չէի) աղա»*): Կեսարիայի բարբառում դրանց միջև եղած հակադրությունը դրսևորվում է նաև օժանդակ բայի ժխտական ձևերով (*չիքամ գիրեն «չեն գրում»*), *չիքար գիրերի «չէի գրում»*, *չեն գիրեն «չեն գրի»*, *չեր գիրերի «չէի գրի»*):

Վերոնշյալը պայմանավորված է հիշյալ ժամանակաձևերի դրական խոնարհմամբ, որի դեպքում, ինչպես նշվել է, սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի, ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի կազմությունները հատկանշվում են ձևային տարբերությամբ՝ *խաղամ ա «խաղում են»-գը խաղամ «կխաղամ»*: Այս երևույթը բնորոշ է բարբառային այն միավորներին, որոնցում շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանականիշ մասնիկները պատմական զարգացման ընթացքում դարձել են ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստակիրներ:

Բարբառային երկրորդ տարածքում ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերը դերբայակազմ են, իսկ ենթադրական ապառնիինը և անցյալինը՝ մասնիկակազմ, որի հետևանքով դրանց ժխտական կազմություններին հատուկ է ձևային տարբերակվածությունը: Ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի ժխտական խոնարհման ձևերը կազմվում են ժխտական (*ասի չիմ (լ՛լ) «չեն (չէի) ասի»*), իսկ ներկայինը և անցյալ անկատարինը՝ անկատար և համակատար դերբայներով (*ասըմ չիմ (լ՛լ) «չեն (չէի) ասում»*):

Երրորդ տարածքում սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի, ենթադրական ապառնիի ու անցյալի ապառնիի ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական ձևերը դերբայակազմ են. սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը կազմվում են անկատար և համակատար (*մընսլիս չիմ*), իսկ ենթադրականինը՝ անորոշ (*մընսլ չիմ*) դերբայներով:

Պիտիլ բայով և *պիտի* եղանականիշ մասնիկով կազմված ժամանակաձևերի ժխտական կազմությունները բաղադրվում են *չ* և *ոչ* ժխտական մասնիկներով: Դրանք հարադրվում են բայաձևերին (*տրչըտըլիմ «պիտի չծեծեմ»*), եղանականիշ մասնիկին (*չիբդէ կըրեմ*) կամ ունեն անկախ գործածություն (*մՄտՄ՝ իրիմ ունչ «չպիտի գրեմ»*): Ըստ այդ հատկանիշի՝ սահմանագատել ենք բարբառային 3 տարածք:

«Բարբառների եղանակաժամանակային կաղապարների կառուցվածքային նկարագրություն» ենթազխում նկարագրվում են եղանակաժամանակային կազմությունների կառուցվածքային կաղապարները: Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի տարածքային տարբերակներում առկա են եղանակաժամանակային ձևերի կառուցատիպերի տարբեր կաղապարներ: Ժամանակակից հայերենի բայական կազմությունների կաղապարում կատարվել է Է. Աղայանի, Գ. Ջահուկյանի և Լ. Խաչատրյանի կողմից¹⁵: Հայերենի տարածքային տարբերակներում գործառնող ժամանակաձևերը կաղապարային կառույցներով ներկայացվում են առաջին անգամ, որի համար ընտրել ենք հետևյալ սկզբունքը: Նախ՝ դրանք դասակարգել ենք՝ առանձնացնելով դրական և ժխտական խոնարհման հարացույցներում գործածվող ձևերը, այնուհետև, այդ ժամանակաձևերի կառուցվածքային հատկանիշը նկատի ունենալով, վերլուծական և համադրական կազմությունները կամ տիպերը: Բացի այդ, կաղապարների բաղադրիչները ներկայացվել են հայերեն տառերով, որոնք տյալ եզրույթի սկզբնահնչյուններն են կամ հնչյունակապակցությունները՝ Կաղապարները կազմել ենք՝ հիմք ընդունելով հետևյալ նշանակումները՝ Գ-մաքուր հիմք, Հ- ձևավոր հիմք, Լ-լծորդ ձայնավոր, ԴԹ-լծորդներին հաջորդող դիմաթվային ցուցիչ, Ե-եղանականիշ մասնիկ, Ժ-ժամանականիշ մասնիկ, Ն-նախահավելված, Դ-դերբայ (ԱԴ-ամորոշ դերբայ, ԱՆԴ-անկատար դերբայ, ԱԴԴ-ապառնի դերբայ, ՎԴ- վաղակատար դերբայ, ՀԴ-հարակատար դերբայ, ԵԴ- ենթակայական դերբայ, ԺԴ-ժխտական դերբայ), Օ -օժանդակ բայ, ԵԵ-եղանականիշ բայ (պիտեմ և այլն), ԺՄ- ժխտական մասնիկ (*չ*, *ոչ*, *մի*, *մեք*):

Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում դրական խոնարհման համադրական կազմությունները գործառնում են կաղապարային 8 կառույցներով՝ միանդամ, երկանդամ և եռանդամ: Միանդամ կաղապարները

¹⁵ Է. Աղայան, ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, Լ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 2011:

երկուսն են (Հ, Հա), որոնք կազմված են մաքուր կամ ձևավոր հիմքից: Երկանդամ 3 կադապար է առկա (Ն+Հ, Հ+ԴԹ, Հա+ԴԹ): Դրանք ձևավորվել են մաքուր կամ ձևավոր հիմքերի և դիմաթվային ցուցիչների, ինչպես նաև նախահավելվածի և հիմքի զուգորդումներից: Եռանդամ կադապարները 3-ն են (Հ+Լ+ԴԹ, Հա+Լ+ԴԹ Ե+Հա+ԴԹ): Դրանցում առկա են մաքուր կամ ձևավոր հիմք-լծորդ ձայնավոր-դիմաթվային ցուցիչ և եղանականիշ մասնիկ-ձևավոր հիմք-դիմաթվային ցուցիչ զուգորդելիությունները:

Համադրական կազմությամբ կադապարները, ըստ նախամասնիկների և վերջամասնիկների զուգորդելիության, կազմում են 2 խումբ՝ նախամասնիկավոր և նախամասնիկազուրկ: Նախամասնիկազուրկ խմբի համար առանձնացվում է ևս 2 ենթախումբ՝ վերջամասնիկավոր և վերջամասնիկազուրկ: Վերջամասնիկավոր ենթախմբում զետեղվում են երկանդամ կադապարներից երկուսը (Հ+ԴԹ, Հա+ԴԹ) և եռանդամ կադապարները: Վերջամասնիկազուրկ խմբում միանդամ կադապարներն են և երկանդամ կադապարներից մեկը (Ն+Հ): Եռանդամ կադապարներից միայն մեկն է (Ե+Հա+ԴԹ) ընդգրկվում նախամասնիկավոր խմբում:

Վերլուծական ժամանակաձևերի կադապարները 22-ն են: Դրանց կառուցատիպերը ձևավորվում են դերբայով կամ դիմավոր բայով: Դերբայով բաղադրված կազմությունները երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կադապարները նույնատիպ են. փոխվում է կադապարի միայն առաջին բաղադրիչը, այսինքն՝ դերբայի անվանումը (ԱԴ Օ, ԱՆԴ Օ, ՎԴ Օ, ՀԴ Օ, ԱՊԴ Օ, ԵՆԴ Օ): Միայն մեկ կադապարի դեպքում (ԱԴ ԵԲ) վերջնաբաղադրիչը եղանականիշ բայ է: Կադապարների եռաբաղադրիչ լինելը պայմանավորված է անցյալ ժամանակի իմաստ արտահայտող բառ-մասնիկի առկայությամբ (ԱԴ Օ ժ, ԱՆԴ Օ ժ, ՎԴ Օ ժ, ՀԴ Օ ժ, ԱՊԴ Օ ժ), որից հետևում է, որ եռաբաղադրիչ կադապարներ հնարավոր են միայն անցյալ ժամանակաձևերի դեպքում:

Դիմավոր բայով բաղադրված կազմությունները նույնպես երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կառուցատիպերը 8-ն են: Դրանցից 3-ը (Հ+ԴԹ ժ, Հ+Լ+ԴԹ ժ, Հ+Լ+ԴԹ Ե) սկսվում են բայահիմքով, մյուսները՝ եղանականիշ (Ե+Հա Օ, Ե Հ+Լ+ԴԹ, Ե Հա+Լ+ԴԹ, Ե Ե+Հ+Լ+ԴԹ) և ժամանականիշ (ժ Հա+Լ+ԴԹ) մասնիկներով: Եռաբաղադրիչ կադապարային կառույցները 2-ն են (Ե Հ+Լ+ԴԹ ժ, Ե Հ+ԴԹ ժ): Դրանք սկսվում են եղանականիշ մասնիկով և ավարտվում ժամանականիշ մասնիկով:

ժխտական խոնարհման համադրական կազմության քառանդամ կադապարները 2-ն են: Սկզբնաբաղադրիչը ժխտական մասնիկն է, իսկ վերջնաբաղադրիչը՝ դիմաթվային ցուցիչը:

ժխտական խոնարհման վերլուծական կազմությունները 35 կադապարային կառույցներով են ներկայացվում: Դերբայներով բաղադրված վերլուծական կազմությունները երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ և քառաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կառուցատիպերը (ԱԴ ժՄ, ՀԴ ժՄ+Օ, ԱԴ ժՄ+Օ, ժԴ ժՄ+Օ, ԱՊԴ ժՄ+Օ, ԱՆԴ ժՄ+Օ ժՄ+Օ ՎԴ, ժՄ+Օ ԱՊԴ, ժՄ+Օ ԱՆԴ, ժՄ+Օ ժԴ, ժՄ+Օ ԱԴ) կազմված են դերբայից և ժխտական օժանդակ բայից, *մի, մեք, ոչ* ժխտական, *պիտի* եղանականիշ մասնիկներից և դիմավոր բայածկից: Եռաբաղադրիչ կառուցատիպերի (ժՄ+Օ ԱՊԴ ժ, ժՄ+Օ ԱՆԿԴ ժ, ժՄ+Օ ԱԴ ժ, ժՄ+Օ ՎԴ ժ, ժԴ ժՄ+Օ ժ, ժԴ ժ ժՄ+Օ, ՀԴ ժՄ+Օ ժ, ԱՊԴ ժՄ+Օ ժ, ԱՆԴ ժՄ+Օ ժ,

ԱԴ ժՄ+Օ ժ) դեպքում դերբային, ժխտական մասնիկին բաղադրվում է անցյալի ժամանակահատված արտահայտող մասնիկը: Միայն մեկ կառույցի եռաբաղադրիչ լինելը պայմանավորված է օժանդակ բայի կրկնությամբ (ժՄ+Օ ՎԴ Օ): Քառաբաղադրիչ կառուցատիպը (ԺԴ ժՄ Օ ժ) կազմված է ժխտական դերբայից, ժխտական մասնիկից, օժանդակ բայից և ժամանականիշ մասնիկից:

Դիմավոր բայով բաղադրված վերլուծական կազմությունները երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ և քառաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կառուցատիպերը 8-ն են: Դրանցից 6-ի (ժՄ Հ+Լ+ԴԹ, ժՄ Հ+ԴԹ, ժՄ Հա+ԴԹ, ժՄ+Օ Հ+Լ+ԴԹ, ժՄ+Ե Հ+Լ+ԴԹ, ժՄ+Ե ժՄ+Հա+Լ+ԴԹ) սկզբնաբաղադրիչը ժխտական մասնիկն է, որին հաջորդում են դիմավոր բայածևը, օժանդակ բայը կամ եղանականիշ մասնիկը: 2-ի (Ե ժՄ+Հ+Լ+ԴԹ, Ե ժՄ+Հա+Լ+ԴԹ) սկզբնաբաղադրիչը եղանականիշ մասնիկն է, որը նախորդում է ժխտական մասնիկին: Եռաբաղադրիչ մեկ կառուցատիպ է առկա (Ե Հ+Լ+ԴԹ ժՄ): Այն սկսվում է եղանականիշ մասնիկով և ավարտվում ժխտական մասնիկով: 2 քառաբաղադրիչ կառուցատիպերն էլ (Ե Օ Հ+Լ+ԴԹ ժՄ, Ե Հ+Լ+ԴԹ ժՄ ժ) սկսվում են եղանականիշ մասնիկով, միայն թե դրանցից մեկն ավարտվում է ժխտական, մյուսը՝ ժամանականիշ մասնիկով:

Վերոբերյալից հետևում է, որ դրական խոնարհման վերլուծական կազմությամբ ժամանակածները քանակով գերազանցում են համադրական կազմություն ունեցողներին (առկա է 22/8 հարաբերակցությունը): ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես վերլուծական կազմությամբ ժամանակածները գերակշիռ մասն են կազմում (այս դեպքում գործում է 35/2 հարաբերակցությունը): Ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական խոնարհման դեպքում վերլուծական կառույցների կաղապարները ավելի բազմազան են և տարատեսակ:

«Տեղաշարժեր բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում» ենթագլխում ներկայացվում են հայերենի տարածքային տարբերակներում ժամանակի ընթացքում առաջացած տեղաշարժերը:

Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում, ներլեզվական ու արտալեզվական գործոններով պայմանավորված, կատարվել են տեղաշարժեր: Բարբառային մի խմբում տեղաշարժեր են տեղի ունեցել եղանականիշ կամ ժամանականիշ մասնիկներով կազմություններում: Այսպես՝ Ա. Ղարիբյանը *կոր (գոր)* մասնիկի գործածություն է արձանագրում Օրդուի խոսվածքում, սակայն, ըստ ՀԲԱ-ի ծրագրով հավաքված նյութերի, Համշենի Օրդուի խոսվածքում գործառում է *ուճի/զուճի* մասնիկը: Նամնատիպ երևույթ է առկա նաև Շապին Գարահիսարի բարբառում: Ա. Ղարիբյանը նշում է *դէ* մասնիկի գործածություն, բայց ինչպես Հ. Խաչատրյանի՝ Շապին Գարահիսարին նվիրված ուսումնասիրությունում, այնպես էլ ՀԲԱ-ի ծրագրով լրացված «Շապին-Գարահիսարի բարբառը» աշխատանքում (տես ՀԲԱՆ, Շապին-Գարահիսար, 3) այն արձանագրված չէ: Այստեղ շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի հարացույցներում, ինչպես նշվել է, *դար* ժամանականիշն է գործառում (*լը բաքնէն դար*): Հավանաբար այս բարբառում ժամանակի ընթացքում *դէ* եղանականիշը փոխարինվել է *դար* մասնիկով:

Պուլսի միջբարբառի Տրապիզոնի խոսվածքում, Սիվրիհիսարի միջբարբառում, ըստ Հ. Աճառյանի, շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի հարացույցներում գործածվում է *էր* մասնիկը: Այն ուճի հետադաս

գործածությունն՝ սիրիմ էր, սիրիս էր, սիրե էր, սիրհնք էր, սիրիք էր, սիրին էր. Ա. Ղարիբյանը էր մասնիկի գործածությունն արծանագրում է միայն Տրապիզոնի բարբառում: ՉԲԱ-ի ծրագրով լրացված Տրապիզոնի խոսվածքում շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևեր չեն նշվում: Այստեղ ներկայի ու անցյալ անկատարի իմաստների արտահայտման ձևաբանական միակ միջոցը *գու* մասնիկով և ըղձական եղանակի բայաձևերով գուգորդությունն է (*կըրիմ գու «գրում են», կըրիս գու, կըր՞ գու...*):

Վերոնշյալից ենթադրվում է, որ այս տարածքում շարունակական ժամանակների իմաստակիր էր ժամանակամիշը դուրս է ընկել, և որպես ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստների միակ արտահայտիչ՝ գործածվել են *գու* եղանականիշ մասնիկով բաղադրված կազմությունները:

Չայկակ մասնիկը, ըստ Յ. Աճառյանի, շարունակական ժամանակների իմաստներ է արտահայտում Ադափագարում: Սակայն ՉԲԱ-ի ծրագրով լրացված Ադափագարի խոսվածքում *հայկակ* ձևը արծանագրված չէ: Դրա փոխարեն այստեղ նշված է *հայ* եղանականիշ մասնիկը (*գառթաւ հայ, գառթաւ հայ, գառթաւ...*): Հավանաբար կատարվել է հնչյունական փոփոխություն. *հայկակ* ժամանականիշի վերջնավանկի անկմամբ առաջացել է *հայ* ձևը:

Մալաթիայի բարբառում տեղի է ունեցել *ա* մասնիկի իմաստագործառական փոփոխություն: Այս բարբառում շարունակական ներկայի և անցյալ անկատարի՝ *ա* եղանականիշ մասնիկով կազմվող ժամանակաձևեր են նշվում Ա. Ղարիբյանի և Յ. Աճառյանի կողմից: Հարցի վերաբերյալ այլ տեսակետ ունի Թ. Դանիելյանը: Նա, ուսումնասիրելով Մալաթիայի բարբառը, արծանագրում է, որ բարբառախոս մալաթիացիները չեն տարբերակում ընդհանրական ներկան և շարունակականը: Իրոք, ներկայումս Մալաթիայի բարբառում բայի դիմավոր ձևերի և *ա* մասնիկի հարադրությամբ կազմվում են ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերը (*մընաս ա, մընաս ա, մընաս յա...*), որոնք, ծագմամբ շարունակական լինելով, այժմ իբրև այրափսին չեն գիտակցվում:

Հաջորդ տարածքում՝ Մարաշ-Չեթյունի, Կեսարիայի և Բեյլանի բարբառներում, ինչպես նշվել է, գործառում են *կա* մասնիկը և նրա փոփոխակները՝ *գա գաբրիմ, գա գաբրիս, գա գաբրե, գա գաբրիմք, գա գաբրեք, գա գաբրիմ* (ՉԲԱ, Բեյլան, 459): Կիլիկիայի բարբառախոսների Մարաշ-Չեթյունի բարբառում գործածվում է *կա* մասնիկի *գո* փոփոխակը՝ *գո գայթոմ, գո խուսի*: Ըստ Յ. Աճառյանի՝ Կիլիկիայում *գո* եղանականիշ մասնիկի հարադրմամբ կազմվում են ինչպես շարունակականի, այնպես էլ ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերը, և դրանց միջև տարբերությունը առկա է միայն ծայնավորակիզ բայերի դեպքում: Սակայն բարբառային նորագույն փաստերը այլ բան են արծանագրում: Այսպես, ՉԲԱ-ի ծրագրով լրացված «Չեթյունի բարբառը» և «Մարաշի բարբառը» աշխատանքներում շարունակական ժամանակաձևեր նշված չեն, իսկ *գո* եղանականիշ մասնիկը գործածվում է ընդհանրական ներկա (*գո մընոմ «մնում են»*) և անցյալ անկատար (*գո մընայի «մնում էի»*) ժամանակաձևերի կազմություններում (ՉԲԱ, Մարաշ, 337): Լեռնային Կիլիկիայի Ֆուռնոս (Ուլնիս) գյուղաքաղաքի խոսվածքում *գո*-ն շարունակականի մասնիկն է (*գո գուրիմ*), իսկ ընդհանրականինը (նաև ապառնիինը)՝ *գը*-ն կամ *գու*-ն է (*գըկըրիմ*) (ՉԲԱ, Չեթյուն, Ֆուռնոս Ուլնիս, 295):

Վերոնշյալից երևում է, որ բարբառային հիշյալ տարածքում *զօ* եղանականիշ մասնիկը գործածվում է իր նախնական իմաստով, որից կարելի է ենթադրել, որ Կիլիկիայի միջբարբառախմբում ներկայումս ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներ արտահայտող *զօ* նախամասնիկը ծագմամբ շարունակական է: Սա կարելի է հիմնավորել նաև այն փաստարկով, որ այդ միջբարբառախմբում ենթադրական ապառնիի (*կու կըրիմ*) և անցյալի ապառնիի կազմությունները տարբեր են սահմանական ներկա (*զօ կըրիմ*) և անցյալ անկատար ժամանակաձևերից:

Կեսարիայի և Բեյլանի բարբառներում ևս ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի, ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներն արտահայտող կառուցվածքային կաղապարները ձևային արտահայտությամբ տարբերակված են. ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներն արտահայտվում են *կա (զա՝ զա կըրիմ «կգրեն»*), ենթադրական ապառնիինը և անցյալինը՝ *զը* եղանականիշ մասնիկներով (*զը կըրիմ «կգրեն», զը կըրի ոյ «կգրեի»*): Վերոնշյալից հետևում է, որ Կեսարիայի և Մարաշ-Ջեյթունի բարբառներում, ինչպես Արաբկիրում և Մալաթիայում, կատարվել է նույն տեղաշարժը:

Կ նախամասնիկը, ինչպես նշվել է, Սվեդիայի բարբառում գործածվում է *գու* տարբերակային ձևով (*գու կըրիմ «գրում են»*): Գ. Աճառյանի և Տ. Անդրեսայանի կողմից հիշյալ բարբառում ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստակիր է նշվում *զը* տարբերակը (*զը խոսում «խոսում են», զը խոսար «խոսում էր»*): *Գու* եղանականիշ մասնիկով կազմությունները, ըստ Գ. Աճառյանի, շարունակական ժամանակների իմաստ են արտահայտում, իսկ Գ. Գանանյանի կարծիքով՝ ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի: Ինչպես երևում է, այստեղ էլ բարբառային հիմն և նոր տվյալների միջև տարբերություն է առկա. նոտ 4 տասնամյակ տևողությամբ ժամանակահատվածում հավանաբար վերոնշյալ կառույցների բովանդակության պլանում կատարվել է տեղաշարժ:

Համշենի բարբառի խոսվածքներում ապառնի ժամանակաձևերի կառուցվածքային կաղապարների գործառության տեղաշարժ է նկատվում: Այսպես, Չիբլուխտի խոսվածքում ենթակայական դերբայով և օժանդակ բայով կառույցը բազմիմաստ է. դրսևորում է սահմանական և ենթադրական ապառնիների իմաստներ (*ասոջ ըմ (էյի) «ասելու են, էի, կասեն, կասեի»*): Օրդուի խոսվածքում հիշյալ կազմությունները գործածվում են սահմանական և հարկադրական ապառնիների իմաստների դրսևորման համար. հարկադրականի հարացույցում *-օղ* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով կազմություններին զուգահեռ (*փօրօղ ըմ*) կիրառվում են նաև *պիտի* եղանականիշ մասնիկով (*նըստիմ ինի, նըստիս բիդի, նըստի բիդի ...*) բաղադրությունները (ՀԲԱՆ, Համշեն, Օրդու, 94): Համշենի Սամսոն գավառում ապառնիի վերոբերյալ ձևերը գործառական հստակ տարբերակվածություն ունեն: *-օղ* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով և օժանդակ բայով հարադրությունները սահմանական ապառնիի հարացույցում են (*ուղօղ իմ «ուտելու են»*) գործառում, իսկ *պիտի* նախամասնիկով և դիմավոր բայով զուգորդությունները՝ հարկադրական (*կըրիմ իդի «պիտի գրեն»*) (ՀԲԱՆ, Համշեն, Սամսոն, 187): Ի հակադրություն վերոնշյալի՝ Համշենի բարբառի Ծինգիր և Սիմեր խոսվածքներում ենթակայական դերբայով հարադրու-

թյունները (*կլորող չիւմ*) գործածվում են միայն հարկադրական եղանակի ժխտական խոնարհման կազմություններում:

Այս փաստերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նշված վայրերում տեղաշարժ է կատարվել սահմանական և հարկադրական եղանակների ապառնիների կառուցվածքային կաղապարներում: Թերևս նախապես կիրառվել է *սիտի* եղանականիշ մասնիկով կազմությունը, որոնց զուգահեռ հետագայում գործածվել է ենթակայական դերբայով և օժանդակ բայով հարադրությունը՝ հավանաբար որպես սահմանական և հարկադրական ապառնիների տարբերակման ձևաբանական միջոց: Այն, նախապես կիրառվելով մասնիկավոր կազմություններին զուգահեռ, հետագայում ձեռք է բերել սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստներ, իսկ որոշ վայրերում պահպանվել է միայն ժխտական խոնարհման հարացույցում:

Այսպիսով, բարբառներում առկա տեղաշարժերը պայմանավորված են բարբառային ազդեցություններով և ներթափանցումներով, եղանականիշ կամ ժամանականիշ մասնիկների հնչյունական և իմաստային անցումներով, դրանց անկմամբ կամ մեկ ուրիշով փոխարինմամբ, ինչպես նաև կաղապարային կառույցների գործառական սահմանափակմամբ:

Չորրորդ գլխում («Արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության դրսևորումները բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում») քննվում են եղանակաժամանակային կազմությունների արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության դրսևորումները՝ քերականական համանունություն, համանիշություն և բազմիմաստություն, ինչպես նաև լրացական բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևերը:

Տարածքային տարբերակների զուգադրական քննությունից պարզվում է, որ եղանակաժամանակային համակարգերում առկա են քերականական համանունության միջհարացուցային և ներհարացուցային տիպերը՝ իրենց տարաբնույթ դրսևորումներով: Միջհարացուցային համանունությունը արտահայտվում է դիմավոր բայաձևերի, դերբայի և դիմավոր բայաձևի, դերբայական ձևերի միջև՝ դիմաթվանիշների, դիմաթվանիշների և վերջամասնիկների, վերջամասնիկների համանունությամբ պայմանավորված: Դիմավոր բայաձևերի միջև առկա համանունությունը դրսևորվում է ըղձական ապառնիի և անցյալի ապառնիի, ըղձական ապառնիի և հրամայական եղանակի բայաձևերի միջև¹⁶: Ըղձական ապառնիի և անցյալի ապառնիի ժամանակաձևերի միջև համանունությունը առկա է

¹⁶ Ըղձական ապառնիի և անցյալի ապառնիի ժամանակաձևերի միջև առկա համանունությունը դրսևորվում է նաև այն բոլոր ժամանակաձևերի դեպքում, որոնք կազմվում են ըղձականից (սահմանական ներկա և անցյալ անկատար (արևմտյան խմբակցության բարբառներ), ենթադրական, հարկադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի), սակայն աշխատանքում կրկնությունից խուսափելու համար նշվում է միայն ըղձական եղանակի ժամանակաձևերի համանունությունը:

ըղծական ապառնիի եզակի 3-րդ (*կըրեմ, կըրես, կըրի*) և ըղծական անցյալի եզակի 1-ին դեմքերի միջև (*կըրի, կըրիր, կըրեր*), *ի* լծորդության բայերի ըղծական ապառնիի եզակի 3-րդ (*հավնիմ, հավնիս, հավնի*) և անցյալի եզակի 1-ին (*հավնի, հավնիր, հավնէր*), ինչպես նաև ապառնի (*հավնիմք, հավնէք, հավնին*) և անցյալ (*հավնինք, հավնիրք, հավնին*) ժամանակաձևերի հոգնակի 1-ին և 3-րդ, ըղծական ապառնիի (*զըրիմ, զըրիս, զըրա, զըրինք, զըրիրք, զըրին*) և անցյալի (*զըրի, զըրիր, զըրէր, զըրինք, զըրիրք, զըրին*) հոգնակի թվի բոլոր դեմքերի միջև:

Ըղծական և հրամայական եղանակների ժամանակաձևերի միջև դրսևորվող համանունությունը բնորոշ է ըղծական ապառնիի եզակի 3-րդ դեմքի (*ըսիմ, ըսիս, ըսէ*) և հրամայական եղանակի եզակի թվի բայաձևերին (*ըսէ՛, գաբէ՛*), ըղծական ապառնիի եզակի 3-րդ դեմքի (*ուղիմ, ուղիս, ուղէ...*) և *ե* խոնարհման պարզ բայերի հրամայականի ձևերին (*աբրէ՛, խուսէ՛, ուղէ՛*), ինչպես նաև ըղծական անցյալի եզակի 3-րդ դեմքի (*խուսի, խուսիր, խուսէյ*) և ածանցավոր բայերի եզակի հրամայականի կազմություններին (*հաբէ՛յ, անցէ՛, կըրէ՛, տիմացէ՛յ*), ըղծական ապառնիի հոգնակի 2-րդ դեմքի ժամանակաձևերին (*խըմէմ, խըմես, խըմէ, խըմինք, խըմէք, խըմին*) և հոգնակի հրամայականի (*խըմէ՛ք*) բայաձևերին:

Դիմավոր բայաձևերի և դերբայների միջև առկա համանունությունը դրսևորվում է ըղծական ապառնիի և անցյալի ապառնիի եզակի 3-րդ դեմքի ժամանակաձևերի և ժխտական, վաղակատար դերբայների միջև: Ժխտական դերբայի և ըղծական եղանակի ժամանակաձևերի համանունությունը արտահայտվում է ժխտական դերբայի (*չիմ խուսի*) և ըղծական անցյալի ապառնիի 1-ին դեմքի բայաձևերի (*խուսի «խստեի», խուսիր, խուսէյ*), ըղծական անցյալի ապառնիի եզակի 3-րդ դեմքի բայաձևերի (*պանէր էմ «գործեի», պանէր ես, պանէր*) և ժխտական դերբայի միջև (*չի պանէր էմ, չի պանէր ես*):

Ըղծական եղանակի բայաձևերի և վաղակատար դերբայի համանունությունը դրսևորվում է ըղծական անցյալի ապառնիի 3-րդ դեմքի բայաձևերի (*խուսի, խուսիր, խուսէյ*) և վաղակատար դերբայի (*խուսէյ (էմ)*), ըղծական անցյալի ապառնիի եզակի 2-րդ դեմքի բայաձևերի (*կըրիմ, կըրիր, կըրեր*) և վաղակատար դերբայի (*կըրիր (էմ)*), ըղծական անցյալի եզակի 3-րդ դեմքի (*սիրէյի, սիրէիր, սիրէր*) և ժխտական կամ վաղակատար դերբայների (*չէմ սիրէր, դէսէր (էմ)*) միջև: Միջհարացուցային համանունություն է առկա նաև *ե* և *ի* խոնարհման բայերի անորոշ (*ասել, դընիլ*) և վաղակատար (*ասել, դընիլ*) դերբայների միջև:

Ներհարացուցային համանունությունը արտահայտվում է ըղծական անցյալի ապառնի ժամանակաձևերում՝ հինհայերենյան անցյալ անկատարի դիմաթվանիշ վերջավորությունների նույնությամբ պայմանավորված: Դրանք համանուն գույգեր են կազմում եզակի և հոգնակի թվի տարբեր դեմքերում՝ եզակի 2-րդ և 3-րդ (*մընէ, մընէր, մընէր, մընէմք, մընէք, մընէն*), եզակի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ (*խուտէր, խուտէր, խուտէր, խուտէմք, խուտէք, խուտէն*), եզակի 2-րդ, 3-րդ, ինչպես նաև եզակի և հոգնակի 1-ին (*խուտէմք, խուտէր, խուտէր, խուտէք, խուտէն*), եզակի 2-րդ, 3-րդ, հոգնակի 1-ին ու 2-րդ (*խուտէմ, խուտէր, խուտէր, խուտէկ, խուտէկ, խուտէն*), եզակի 2-րդ, 3-րդ, ինչպես նաև եզակի 1-ին, հոգնակի 1-ին ու 2-րդ (*խուտէկ, խուտէր, խուտէր, խուտէկ*,

խօսեկ, խօսեմ), հոգնակի 1-ին և 2-րդ՝ (*գինայի, գինայր, գինար, գինայկը, գինայկը, գինայնը*), եզակի և հոգնակի 1-ին (*մընենք, մընիր, մըներ, մընենք, մընիր, մընեն*):

Ընդհանրացնելով ներհարացուցային համանունության դրսևորումները՝ կարելի է առանձնացնել երկանդամ և եռանդամ շարքեր: Երկանդամ շարք կազմող համանուն ձևերը մի դեպքում գործառու են միայն եզակի թվի հարացույցում (եզակի 2-րդ և 3-րդ դեմքերում՝ *ըտ, ըտր, ըտր, ըտնք, ըտք, ըտն*), մեկ այլ դեպքում՝ միայն հոգնակի թվի (*գինայի, գինայր, գինար, գինայկը, գինայկը, գինայնը*): Առկա են նաև ներհարացուցային համանունության երկանդամ շարքեր եզակի և հոգնակի թվերի հարացույցներում միաժամանակ՝ եզակի 2-րդ-3-րդ և եզակի ու հոգնակի 1-ին դեմքերում՝ *գրոենք, գրոեր, գրոեր, գրոենք, գրոեք, գրոեն, ինչպես նաև հոգնակի 1-ին, 2-րդ և եզակի 2-րդ, 3-րդ դեմքերում՝ խօսեմ, խօսիր, խօսեր, խօսեկ, խօսեկ, խօսեմ*: Եռանդամ համանունությամբ հատկանշվում է միայն եզակի թիվը, որի բոլոր դեմքերում գործածվում է նույն բայածևը (*կ'րտեր, կ'րտեր, կ'րտենք, կ'րտեք, կ'րտեն*):

Ի մի բերելով ըղծական անցյալի ապառնիի դիմաթվանիշների նյութական արտահայտության ձևերը՝ կարելի է ենթադրել, որ նախապես տեղի է ունեցել եզակի 2-րդ և 3-րդ դեմքերի նույնացում, որոնք գրաբարում տարբերվում էին միայն *ի* հնչյունի առկայությամբ, այսպես՝ *էիր* (եզակի 2-րդ դեմք)-*իր* (եզակի 3-րդ դեմք): Հավանաբար *ի* հնչյունի անկմամբ դրանք ստացել են ձևային միևնույն արտահայտությունը, որն այնուհետև համաբանությամբ ընդգրկել է նաև 1-ին դեմքը՝ առաջացնելով եզակի թվի դիմային վերջավորությունների եռանդամ շարք: Բացի այդ, բարբառներում առկա է եզակի 2-րդ և 3-րդ դեմքերի դիմանիշների նույնություն, սակայն չի արձանագրվել եզակի 1-ին և 3-րդ դեմքերի թեքությների համանունություն: Համանման ճանապարհով, ըստ երևույթին, սկզբնապես կատարվել է նաև հոգնակի թվի 1-ին և 2-րդ դեմքերի նույնացում, որոնց տարբերությունը գրաբարում պայմանավորված էր *ա* և *ի* հնչյուններով, այսպես՝ *աք* (հոգն. թվի 1-ին դեմք), *իք* (հոգն. թվի 2-րդ դեմք): Ձևային հիշյալ նույնությունն էլ հոգնակի 1-ին դեմքի *մ* հնչյունի հավելման պատճառ է դարձել: Նկատի ունենալով բարբառներում հոգնակի 1-ին դեմքի *եսք* դիմաթվանիշի դիմաց *եսնք* ձևի առկայությունը՝

Հավանաբար նշված երկու փոփոխություններն էլ կատարվել են, միայն թե բարբառային միավորների մի մասն ընթացել է հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի զարգացման առաջին, իսկ մյուսը՝ երկրորդ ճանապարհով: Նկատենք, սակայն, որ հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի, ինչպես նաև եզակի 1-ին դեմքի համանունության բազում փաստերն առանց ռեզային *մ* հնչյունի ավելի հավանական են դարձնում առաջին վարկածը: Ենթադրելի է, որ ավելի ուշ դիմային վերջավորությունների զարգացման գործընթացը վաջորդաբար ընդգրկել է նաև եզակի և հոգնակի թվի 1-ին դեմքերը: Հավանաբար հիշյալ երևույթը նախորդել է *մ* ռեզայինի հավելմանը, քանի որ մի շարք վայրերում արձանագրված է հոգնակի և եզակի թվերի 1-ին դեմքերի համանունություն առանց *մ* դիմանիշի: Նման դեպքերում նկատելի է եռանդամ համանունություն. եզակի և հոգնակի 1-ին, ինչպես

նաև հոգնակի թվերի 2-րդ դեմքերում գործածվում է նույն *-էք* վերջավորությունը: Կարելի է ենթադրել, որ հիշյալ եռանդամ համանունությունն էլ *Օ* ռնգայինի հավելման պատճառ է դարձել:

Չայերենի տարբերային տարբերակների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրությունը ցույց է տալիս, որ բարբառային միավորներին բնորոշ է քերականական համանիշությունը, այսինքն՝ նույն իմաստի արտահայտման համար քերականական տարբեր կառուցատիպերի կիրառումը եղանակաժամանակային համակարգերում: Դրանք եղանակաժամանակային ձևերը կազմելիս գործածում են ձևաբանական այնպիսի միջոցներ, որոնք հատկանշվում են իմաստային համարժեքությամբ և ձևային տարբերությամբ: Բարբառային նյութի դիտարկումից պարզվում է, որ հայերենի տարածքային տարբերակների եղանակաժամանակային համակարգերում առկա համանիշության դրսևորումները զուրկ են միօրինակությունից և անհամասեռ պատկեր են ներկայացնում ոչ միայն ըստ տարածական բնութագրի, այլև բայական միևնույն հարացույցի ներսում:

Բարբառային միավորներում՝ սահմանական եղանակի ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերում, գործածվում են համանիշ կազմություններ՝ պայմանավորված դերբայի և նրա փոփոխակի, դերբայավոր և մասնիկավոր կազմությունների, դերբայակազմ և գրաբարատիպ ձևերի, ժխտական խոնարհման տարբեր կազմությունների կիրառությամբ: Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ սահմանազատել ենք բարբառային տարածքներ, որոնցում ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստների արտահայտման համար կիրառվում են կաղապարային երկու համանիշ կառույցներ՝ բաղադրված անկատար դերբայի՝ *-ում* և *-ըմ* վերջամասնիկներն ունեցող տարբերակային ձևերով (*մըմըմ// մըմում էմ*), դերբայավոր և մասնիկավոր կազմությունների (*սիրիլ իմ// զըսիրըմ, ջուզիմ//չըմ ուզի*), գրաբարձև. և դերբայակազմ ձևերի (*խօսըմ ի// խօսի*), ժխտական տարբեր կազմությունների գործածությամբ (*չըքօմ սիրե... չիմ սիրե, չիս սիրե, չի սիրե*):

Բարբառային միավորների՝ անցյալ ժամանակաձևերում առկա համանիշության դրսևորումները պայմանավորված են բայական տարբեր կազմությունների՝ համադրական և վերլուծական ձևերի (*խըմամ, խըմաս, խըմալ ա...*), դերբայական տարարժեք ձևերի (*կըրած էմ //կըրեք էմ*), տարբեր հիմքերով բայաձևերի (*չափիցի//չափի*), նույն դերբայի տարբերակների (*չըմ (չի) խամիր//չըմ (չի) խամիրի*) գործածությամբ: Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ սահմանագծել ենք բարբառային մի շարք տարածքներ:

Տարածքային տարբերակների մի մասում հարակատար դերբայով բաղադրված կազմությունները գործառու են վաղակատար ժամանակաձևերի հարացույցներում, որի հետևանքով քերականական համանիշություն է առաջանում հարակատար և վաղակատար դերբայներով հարադրված կառուցատիպերի միջև. հարակատար դերբայով կազմությունը առկա է շրջում շարադասությամբ կառույցներում՝ հոգնակի 3-րդ դեմքում (*ընդդք ա զըրած*): Ուղիղ շարադասության դեպքում գործածվում է վաղակատար դերբայի՝ *-եր* վերջամասնիկով դիրքային տարբերակը

(Ղրրհր իմ (էր): Բարբառային մեկ այլ տարածքում հարակատար դերբայով կազմված հարադրությունները հատուկ են ներգործական սեռի որոշ բայերի. վերջիններս գործածվում են վաղակատար դերբայով բաղադրված ժամանակաձևերի հետ միևնույն հարացույցում՝ եզակի և հոգնակի 3-րդ դեմքերում (*կրրէր էմ, կրրէր էս, կրրած ա, կրրէր էնք, կրրէր էք, կրրած էն*): Ապառնի ժամանակաձևերում համանիշ ձևեր են առաջանում՝ պայմանավորված նույն դերբայի վերջամասնիկների, կազմությունների, եղանականիշների տարբերությամբ, նույն եղանականիշի տարբերակներով: Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ սահմանագծում ենք 4 տարածք, որոնցում կիրառվում են նույն դերբայի տարբեր վերջամասնիկներով (*ըհըլական ըմ (ի)/ըհըլան ըմ «ասելու են, էի»...*), տարբեր եղանականիշներով (*պիտի (ք, բըր, բըն) և կը (գ, գը)* կազմություններ (*գուղիմ «ուտելու են» կամ բուղիմ «ուտելու են»*), դերբայակազմ և մասնիկակազմ ձևեր (*նըստիմ ինի «պիտի նստեն» կամ փօրօղ ըմ «պիտի փորեն», պիտի գրեն կամ գըրիլ պըտեն*):

Այսպիսով, բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրական քննությունից երևում է, որ ժամանակային նույն իմաստի դեպքում ձևաբանական տարբեր միջոցների գործածությամբ բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում առանձնացվում են քերականական համանիշներ, որոնց առկայությունը պայմանավորված է ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակաձևերի կառուցատիպերով:

Չայերենի տարածքային տարբերակները հատկանշվում են քերականական բազմիմաստությամբ: Նկատելի է, որ ձևային նույնությամբ բնութագրվող եղանակաժամանակային կառուցատիպերը հաճախ իմաստային տարբեր հակադրություններ են ստեղծում: Այս հատկանիշով պայմանավորված՝ սահմանագատել ենք բարբառային երկու տարածք:

Առաջին տարածքում առանձնացնում ենք ենթատարածքներ, որոնցում մի դեպքում *պիտի* եղանականիշ մասնիկով կազմված համադրությունները արտահայտում են ինչպես սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի, այնպես էլ հարկադրական եղանակի իմաստներ (*բըր կըրիմ «գրելու են, պիտի գրեն»*), մեկ այլ դեպքում՝ սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի և ենթադրական ապառնիի, անցյալի ապառնիի ժամանակաձևերի իմաստներ (*կըթընիմ «թռչում են, թռչում էի և կթռչեն, կթռչեի»*): Հաճախ առկա են բազմիմաստության երկանդամ շարքերի զույգեր: Մի կողմից՝ սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերը արտահայտում են նաև ենթադրական ապառնիի ու անցյալի ապառնիի իմաստներ (*կըխըմիմ (խմում են և կխմեն), կըխըմէի (խմում էի և կխմեմի)*), մյուս կողմից՝ *պիտի* եղանականիշ մասնիկով հարադրված կազմությունները, սահմանական ապառնիից ու անցյալի ապառնիից բացի, ունեն հարկադրական ապառնիի ու անցյալի ապառնիի իմաստներ (*պի խըմիմ (խմելու են և պիտի խմեն), պի խըմէի (խմելու էի և պիտի խմեի)*):

Բարբառային երկրորդ տարածքը հատկանշվում է բազմիմաստության եռանդամ շարքերով: Այստեղ ևս սահմանագատում ենք ենթատարածքներ՝ նկատի ունենալով այն, որ միևնույն կառուցատիպով մի դեպքում արտահայտվում է սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի, ըղծական և ենթադրական եղանակների իմաստներ (*մընամ*

«մնում եմ, մնամ, կմնամ», մընայի «մնում էի, մնայի, կմնայի»), մեկ այլ դեպքում՝ սահմանական եղանակի ներկայի և անցյալ անկատարի, ապառնիի և անցյալի ապառնիի, ինչպես նաև ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստներ (*կըմընէմ «մնում եմ, մնալու եմ, կմնամ», անցյալ՝ կըմընէ «մնում էի, մնալու էի, կմնայի»*):

Քերականական բազմիմաստություն է առկա նաև հարակատար դերբայով հարադրված կազմություններում: Դրանք բնորոշվում են ոչ միայն հարակատար, այլև վաղակատար ժամանակաձևերի իմաստների արտահայտմամբ (*բիրծրիյած ըմ «բարծրացել եմ, բարծրացած եմ»*): Վերջինս թերևս կարելի է բացատրել այն փաստով, որ հիշյալ տարածքում վաղակատար դերբայով կազմությունները իմաստային և գործառական այլ ծանրաբեռնվածությամբ են հատկանշվում՝ արտահայտելով անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի իմաստ և կազմելով նրա հարացուցային շարքը:

Վաղակատար դերբայով ժամանակաձևերը ևս, ինչպես ասվել է, բնորոշվում են գործառական բազմարժեքությամբ: Դրանք ժամանակային երկու իմաստ են արտահայտում՝ վաղակատարի և անցյալ կատարյալի (*խըմալ ըմ «խըմել եմ և խըմեցի»*): Սակայն եթե վերը նշված բազմիմաստության բոլոր արտահայտությունները բարբառային նույն միավորի շրջանակներում են առկա, այս պարագայում այն դրսևորվում է տարածքային տարբեր միավորներում: Սա նկատի ունենալով՝ վաղակատար դերբայով արտահայտվող բազմիմաստությունը կարելի է կոչել միջբարբառային, քանի որ առկա է բարբառային տարբեր միավորներում, իսկ բազմիմաստության մյուս բոլոր արտահայտությունները անվանել ներբարբառային՝ բարբառային նույն միավորի ներսում դրսևորվելու պատճառով:

Քննել ենք նաև լրացական բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևերը: Նույն քերականական իմաստը տարբեր բայերի դեպքում կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերով: Այդպիսի ձևերը ընդունված է համարել լրացական բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևեր: Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում ևս գործառում են քերականական ձևեր, որոնք գտնվում են լրացական բաշխման հարաբերության մեջ: Լրացական բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևերի առկայությունը մի դեպքում պայմանավորված է բայի սկզբնահնչյունով՝ ձայնավորասկիզբ կամ բաղաձայնասկիզբ լինելով (*մընամ, կաղամ*), լծորդությամբ (*ի, ե(է)*) լծորդության բայերն ունենում են -ում (*ըմ*) (*ղարկըմ*), իսկ ա լծորդության բայերը՝ -իս վերջամասնիկներով դերբայներ (*մընալիս*), սեռային տարբերությամբ (*սիրում ամ «սիրում եմ»*, սակայն՝ *այրման ամ «այրվում եմ»*), պիտի եղանականիշ մասնիկի՝ մեկից ավելի փոփոխակների (*պ, պի, պիդ, բըդը, բիդ, բուդու*) գործածությամբ:

Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգը ուսումնասիրելու նպատակով կատարվել է լեզվական նյութի համակարգչայնացում: Համակարգչայնացված նյութը և ուսումնասիրության արդյունքները արտահայտվել են համապատասխան աղյուսակների (6) և քարտեզների (26) միջոցով, որոնք տրված են առենախոսության հավելվածում:

Քարտեզները ներկայացնում են հայերենի բարբառների բայական հատկանիշները տարածական բաշխման տեսանկյունից, իսկ աղյուսակները նշում են դրանց առկայությունը կամ բացակայությունը 460 բարբառախոս վայրերում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերենի տարածքային տարբերակներում բայի եղանակա-
ժամանակային համակարգերի զուգադրական քննությունը հնարա-
վորություն է տալիս կատարելու մի շարք եզրահանգումներ.

1. Հայերենի բարբառներում միմյանց հակադրվում է 5 եղանակաձև՝ սահմանական, ըղծական, հարկադրական, ենթադրական և հրամայական: Արևելյան խմբակցության բարբառները հատկանշվում են այդ 5 եղանակային ձևերի արտահայտության և բովանդակության պլանների համապատասխանությամբ: Այս խմբակցությունում, ի տարբերություն արևմտյանի, ապառնիության իմաստային բոլոր դրսևորումները ունեն ձևային տարբեր արտահայտություններ, հետևաբար նաև կաղապարային առանձին կառույցներ: Արևմտյան խմբակցության բարբառներում, ի տարբերություն արևելյանի, եղանակային իմաստները արտահայտության պլանում դրսևորվում են 3 կամ 4 կառուցատիպերով, որոնց բովանդակության պլանում կարող են համապատասխանել նշված 5 եղանակների քերականական իմաստները: Դրանցում ապառնի ժամանակաձևերի իմաստագործառական հատկանիշների հստակ սահմանագատում չկա:

Արևմտյան խմբակցության մի շարք բարբառներ հատկանշվում են եղանակաձևերի 4 կառուցատիպերի գործածությամբ, սակայն եթե դրանց մի մասում պիտի եղանականիշ մասնիկով կամ պիտիլ բայով հարադրություններն են դրսևորում իմաստային տարբերակվածություն՝ արտահայտելով ինչպես սահմանական ապառնիի, այնպես էլ հարկադրական եղանակի իմաստներ, ապա մեկ այլ խմբում կու, կա եղանականիշ մասնիկներով կազմություններին է բնորոշ բազմիմաստությունը (արտահայտում են ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի, սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներ): Ի տարբերություն արևմտյան խմբակցության այլ բարբառների՝ այս խմբին հատուկ են սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի դերբայակազմ ձևերը, այսինքն՝ սահմանական ու հարկադրական ապառնիները ձևային արտահայտությամբ տարբերակված են:

Արևմտյան խմբակցության բարբառների գերակշիռ մասում ձևակազմական նույնությամբ բնութագրվում են սահմանական և ենթադրական, սահմանական և հարկադրական եղանակների իմաստները դրսևորող կազմությունները, որի հետևանքով դրանցում առկա է 5 եղանակային իմաստների արտահայտման 3 կառուցատիպ:

Վերոնշյալից բխում է, որ արևելյան և արևմտյան խմբակցության բարբառներում եղանակային ձևերը հակադրվում են նաև բովանդակության պլաններով՝ դրսևորելով միևնույն ժամանակաձևի իմաստագործառական տարբեր բեռնվածություն, թեև, անշուշտ, առկա են և լիակատար համընկնումներ, օրինակ՝ ըղծական եղանակի ժամանակաձևերը արտահայտում են գործողության կատարման ցանկություն, հրամայականինը՝ հրաման, խնդրանք: Սրան հակառակ՝ սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը արևելյան խմբակցության բարբառներում դրսևորում են խոսելու պահին, դրանից առաջ կամ դրանից հետո կատարվող

գործողություն, արևմտյան խմբակցությունում՝ նաև ենթադրաբար կատարվելիք գործողություն: Այնուհետև ենթադրականը արևելյան խմբակցությունում արտահայտում է պայմանով կամ ենթադրաբար կատարելի գործողություն և ունի առանձին ձև, մինչդեռ արևմտյան խմբակցությունում ենթադրականի և սահմանականի եղանակային իմաստները հատկանշվում են ձևային նույնությամբ: Դրանց իմաստային տարբերակվածությունը դրսևորվում է խոսքաշարում: Հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերին արևելյան խմբակցության բարբառներում բնորոշ են հարկադրաբար, արևմտյան խմբակցությունում՝ նաև հաստատապես կատարելի գործողության իմաստներ:

2. Տարածքային տարբերակներում անկախ և կախյալ դերբայների տարբերությունը չեզոքացել է, և դերբայական բոլոր ձևերին, որպես գործառական հատկանիշ, բնորոշ է վերլուծական ժամանակաձևերի կազմությանը մասնակցելը: Սակայն արևելյան և արևմտյան խմբակցություններում տարբեր է դրանց գործածության հաճախականությունը: Եթե արևելյան խմբակցությունում վերլուծական ձևեր են կազմվում անորոշ, անկատար, համակատար, վաղակատար, հարակատար, ապակատար և ժխտական դերբայներով, ապա արևմտյան խմբակցությունում վերլուծական ձևերի կազմությանը մասնակցում են անորոշ, վաղակատար, հարակատար, ապակատար, ենթակայական և ժխտական դերբայները: Անորոշ դերբայը արևմտյան խմբակցությունում ժամանակաձևային կազմությունների բաղադրիչ է դառնում միայն Համշենի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներում, իսկ արևելյան խմբակցությունում, որպես եղանակային ձևերի բաղադրիչ, լայն գործածություն ունի: Հարակատար դերբայը, ի տարբերություն արևելյան խմբակցության, որտեղ նրանով կազմված ժամանակաձևերը բնորոշ են չեզոք և կրավորական սեռի բայերին, մեծ հաճախականություն ունի արևմտյան խմբակցության բարբառներում: Արևմտյան խմբակցությունում, ի տարբերություն արևելյանի, ապառնի դերբայով ժամանակաձևերը սակավադեպ են: Արևելյան խմբակցության ենթակայական դերբայը չունի ձևաբանական արժեք, մինչդեռ արևմտյան խմբակցության Համշենի բարբառում այն մասնակցում է եղանակաժամանակային ձևերի կազմությանը:

3. Արևելյան և արևմտյան խմբակցության բարբառները տարբերվում են ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի կազմությամբ: Արևելյան խմբակցությունում դրանք դերբայակազմ են, իսկ արևմտյանում՝ մասնիկակազմ: Դերբայակազմ խմբում առանձնացրել ենք երեք տարածք՝ դերբայների վերջամասնիկներով (*ում, լիս, լ*) պայմանավորված: Նկատի ունենալով եղանականիշ մասնիկների ծագումնաբանական հիմքերը՝ դրանք միավորել ենք երեք խմբում՝ *կու* (*կը, գու, գը*), *կա* (*գա, ա, ղ*), ըստ որում՝ բարբառային երեք տարածք ենք սահմանազատել նաև մասնիկակազմ խմբում: Հաշվի առնելով բարբառային որոշակի տարածքում ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի տարբեր կառուցատիպերի գուգահեռ գործածությունը՝ առանձնացրել ենք գրաբարատիպ-մասնիկակազմ, գրաբարատիպ-դերբայակազմ և մասնիկակազմ-դերբայակազմ խմբեր:

Բարբառների արևմտյան և արևելյան խմբակցությունները հակադրվում են նաև ընդհանրական և շարունակական մասնիկների առկայություն-բացակայություն հատկանիշով: Դրանք գործածվում են միայն արևմտյան խմբակցությունում, և, ի տարբերություն ընդհանրական ներկայի եղանականիշ մասնիկների, գործառնապես բազմաթիվ չեն. հանդիպում են սահմանական եղանակի ոլորտում՝ ձևավորելով շարունակական ենթմաստղ:

4. Բարբառային միավորներում սահմանական և ենթադրական ապառնիների և անցյալի ապառնիների ժամանակային իմաստների արտահայտության տարբեր ձևեր են գործածվում: Դրանք մի դեպքում կազմվում են *դերբայ+ծանոթակ բայ* կաղապարով, մեկ այլ դեպքում՝ *եղանականիշ մասնիկ+դիմավոր* կամ անդեն ձևեր զուգորդությամբ: Նկատի ունենալով վերոնշյալ սկզբունքը՝ բարբառները միավորել ենք տիպաբանական երկու խմբում՝ դերբայական և մասնիկական: Սակայն եթե սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի դեպքում դերբայական խմբում առանձնացրել ենք բարբառային երկու տարածքներ՝ հիմք ընդունելով տարբեր դերբայների (ապառնի և ենթակայական) կիրառությունը (*խըմէլու էմ, ուղօղ ըմ*), իսկ մասնիկական խմբում երեք տարածքներ ենք սահմանազատել՝ պայմանավորված եղանականիշ տարբեր մասնիկների գործածությամբ (*պիտի, կու, մըմ*), ապա պետք է նկատել, որ ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի դեպքում դերբայական և մասնիկական տիպերից յուրաքանչյուրը հատուկ է բարբառային մեկ տարածքի:

5. Արևմտյան խմբակցության բարբառներում ըղծական եղանակի բայաձևերից համապատասխան եղանականիշ մասնիկների միջոցով կազմվում են սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի (մասնիկական բարբառներում), ենթադրական, հարկադրական ապառնիների և անցյալի ապառնիների ժամանակաձևերը: Ըղծական ապառնիի իմաստի արտահայտման համար բարբառների արևելյան և արևմտյան խմբակցություններում գործածվում է համադրական կազմության մեկ կառուցատիպ, իսկ ըղծական եղանակի անցյալի ապառնիի իմաստը դրսևորվում է համադրական կազմության մեկ (հինհայերենյան անցյալ անկատար տիպի բայաձևերով) և վերլուծական կազմության երկու կառուցատիպերով (*հինհայերենյան անցյալ անկատար տիպի բայաձևեր+ժամանականիշ մասնիկներ, գրաբարյան անցյալ անկատարի եզակի 3-րդ դեմքի բայաձևեր+դիմային վերջավորություններ*):

6. Բարբառային միավորների ժխտական խոնարհման հարացույցը բնորոշվում է մասնիկավորումով: Ժխտական մասնիկներն են *չ-*, *մի* և *ոչ*: Արևմտյան խմբակցության բարբառներում ընդհանրացել է *չ-* մասնիկի կիրառությունը, իսկ արևելյան խմբակցությունը հատկանշվում է *չ-* և *ոչ* ժխտական մասնիկների գործածությամբ: *Մի*՝ արգելական մասնիկի կիրառությունը բարբառային միավորներում սահմանակալակվել է արգելական հրամայականի ժամանակաձևերի իմաստային տիրույթով:

Եղանականիշ նախամասնիկ չունեցող ժամանակաձևերի դրական և ժխտական կազմությունները (դերբայական ժամանակաձևեր, անցյալ կատարյալ, ըղծական ապառնի և անցյալի ապառնի, հրամայական

ապառնի) ունեն միևնույն ձևը (տարբերվում են միայն չ- ժխտական մասնիկով): Բացառություն են կազմում արգելական հրամայականի ժամանակաձևերը, որոնց ժխտական խոնարհման ձևերը կազմվում են *մի՛* մասնիկով: Արգելական հրամայականի հոգնակիի իմաստը դրսևորվում է *մի՛* մասնիկով կամ բայաձևի հոգնակի թվով: Վերլուծական կազմություն ունեցող ժամանակաձևերին ժխտական խոնարհման հարացույցում բնորոշ են *դերբայ+օժանդակ բայի ժխտական ձև, դիմավոր ձև+ոչ ժխտական մասնիկ, դիմավոր ձև+մի՛ ժխտական մասնիկ* կաղապարային կառույցները, իսկ համադրական ժամանակաձևերը հատկանշվում են *չ- ժխտական մասնիկ+դիմավոր ձև* կառուցատիպով:

Եղանականիշ մասնիկ ունեցող ժամանակաձևերին (սահմանական ներկա և անցյալ անկատար, ենթադրական, հարկադրական ապառնի և անցյալի ապառնի) ժխտական խոնարհման հարացույցում նույնպես բնորոշ է կառուցվածքային երկու կաղապար՝ վերլուծական և համադրական: Արևմտյան խմբակցության բարբառների՝ եղանականիշ մասնիկով կազմված սահմանական ներկա և անցյալ անկատար, ենթադրական ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերի ժխտական կազմությունները հատկանշվում են եղանականիշ մասնիկի առկայությամբ-բացակայությամբ: Դրանցում եղանականիշ մասնիկը պահպանվում կամ դուրս է ընկնում: Երկրորդ դեպքում առկա են ժխտականի համադրական՝ *չ-մասնիկ+դիմավոր բայաձև*, և *օժանդակ բայի ժխտական ձև+դիմավոր* կամ *անդեն բայաձև* վերլուծական կազմությունները: Ի տարբերություն արևմտյանի՝ արևելյան խմբակցությունում եղանականիշ նախամասնիկ ունի ենթադրական եղանակը, որի ժխտական խոնարհման հարացույցում գործածվում են վերլուծական կազմություններ՝ *օժանդակ բայի ժխտական ձև+ժխտական դերբայ (չէմ նրմա): Պիտիմ* բայով և *պիտի* եղանականիշ մասնիկով կազմություններում ժխտական մասնիկը գործածվում է եղանականիշին կից կամ ունի անկախ գործածություն: Սա բնորոշ է արևելյան խմբակցության բարբառներին:

7.3այերենի տարածքային տարբերակներում առկա են եղանակաժամանակային ձևերի կառուցվածքային տարբեր կաղապարներ: Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ դրական խոնարհման վերլուծական կազմությամբ ժամանակաձևերը քանակով գերազանցում են համադրական կազմություններին (22/8 հարաբերակցությամբ): ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես վերլուծական կազմությամբ ժամանակաձևերը գերակշիռ մաս են կազմում (35/2 հարաբերակցությամբ): Ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական խոնարհման դեպքում վերլուծական կառույցների կաղապարները բազմազան են և տարատեսակ: Երկու խմբակցություններում էլ վերլուծական կազմություն ունեն սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը՝ բացառությամբ անցյալ կատարյալի, որը արևելյան խմբակցության բարբառներում ունի ոչ միայն համադրական, այլև վերլուծական կառուցվածք (Ազուլիս-Սեդրիի բարբառախումբ): Ենթադրական և հարկադրական եղանակների ժամանակաձևերը բարբառների երկու խմբակցություններում էլ գերազանցապես վերլուծական կազմություն ունեն, սակայն եթե արևելյան խմբակցության

բարբառներում վերլուծական տիպը ձևավորվում է *դերբայ+օժանդակ բայ* կաղապարով, ապա արևմտյան խմբակցությունում վերլուծական կառուցատիպի հիմնական բաղադրիչը դիմավոր բայն է, որին բաղադրվում են եղանականիշ կամ ժամանականիշ մասնիկներ:

8. Տարածքային տարբերակների եղանակաժամանակային համակարգերը, կրելով ներլեզվական ու արտալեզվական գործոնների ազդեցություն, ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են իմաստակառուցվածքային փոփոխությունների: Դրանք պայմանավորված են բարբառային ազդեցություններով և ներթափանցումներով, եղանականիշ կամ ժամանականիշ մասնիկների հնչյունական և իմաստային անցումներով (անկումով կամ փոխարինումով), ինչպես նաև կաղապարային կառույցների գործառական սահմանափակվածությամբ: Բարբառային միավորների մի մասում փոփոխությունները տեղի են ունեցել եղանականիշ կամ ժամանականիշ մասնիկներով կազմություններում. եղանականիշը փոխարինվել է մեկ այլ մասնիկով կամ կրել իմաստագործառական փոփոխություն՝ շարունակականի ժամանականիշ մասնիկից վերածվելով ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի ցուցիչ: Բարբառների մյուս խմբում սահմանական և հարկադրական ապառնիների կազմություններում նկատվում է գործառական փոփոխություն: Պիտի եղանականիշ մասնիկով բայաձևերին զուգահեռ գործածվող ենթակայական դերբայով հարադրությունները, նախապես արտահայտելով հարկադրական և սահմանական ապառնիների իմաստներ, ներկայումս որոշ վայրերում պահպանվել են միայն ժխտական խոնարհման հարացույցում:

9. Տարածքային տարբերակների եղանակաժամանակային համակարգերում առկա են քերականական համանունության ներհարացուցային և միջհարացուցային տիպերը՝ տարաբնույթ դրսևորումներով: Միջհարացուցային համանունությունը արտահայտվում է դիմավոր բայաձևերի (ըղծական ապառնի և անցյալի ապառնի, ըղծական ապառնի և հրամայական եղանակ), դիմավոր բայաձևերի և դերբայի (ըղծական ապառնի կամ անցյալի ապառնի և վաղակատար կամ ժխտական դերբայներ), դերբայական ձևերի (անորոշ և վաղակատար) միջև՝ պայմանավորված դիմաթվանիշների, դիմաթվանիշների և վերջամասնիկների, ինչպես նաև վերջամասնիկների ընդհանրությամբ:

Ներհարացուցային համանունությունը դրսևորվում է ըղծական անցյալի ապառնի ժամանակաձևերում՝ դիմաթվանիշ վերջավորությունների նույնությամբ պայմանավորված: Դրանք համանուն զույգեր են կազմում եզակի և հոգնակի թվի տարբեր դեմքերում: Ներհարացուցային համանունության պլանում առանձնացրել ենք երկանդամ և եռանդամ շարքեր: Երկանդամ համանունական ձևերը մի դեպքում գործառում են միայն եզակի թվի հարացույցում (եզակի 2-րդ և 3-րդ դեմքերում), մեկ այլ դեպքում՝ միայն հոգնակի թվում: Առկա են նաև համանունական երկանդամ շարքեր եզակի և հոգնակի թվերի հարացույցներում

միաժամանակ՝ եզակի 2-րդ ու 3-րդ և եզակի ու հոգնակի 1-ին դեմքերում, ինչպես նաև հոգնակի 1-ին ու 2-րդ և եզակի 2-րդ ու 3-րդ դեմքերում: Եռանդան համանունությամբ հատկանշվում է միայն եզակի թիվը, որի բոլոր դեմքերում գործածվում է նույն բայաձևը:

10. Հայերենի տարածքային տարբերակների եղանակաժամանակային կազմություններին բնորոշ է համանիշությունը, երբ նույն իմաստի դրսևորման համար քերականական տարբեր կառույցներ են գործածվում: Եղանակաժամանակային ձևերում համանիշությունը դրսևորվում է ձևաբանական այնպիսի միջոցներով, որոնք հատկանշվում են իմաստային համարժեքությամբ և ձևային տարբերակվածությամբ: Նյութի դիտարկումից պարզվում է, որ համանիշության դրսևորումները զուրկ են միօրինակությունից և անհամասեռ պատկեր են ներկայացնում ոչ միայն տարածական բնութագրի, այլև բայական միևնույն հարացույցի առումներով: Ըստ այդմ, բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում առանձնացվում են քերականական համանիշներ, որոնց առկայությունը պայմանավորված է ժամանակաձևերի կառուցատիպերով:

11. Եղանակի կարգը տարածքային տարբերակներում բնորոշվում է քերականական բազմիմաստությամբ (բովանդակության պլանում): Նկատելի է, որ ձևային նույնությամբ բնութագրվող եղանակաժամանակային կազմությունները հաճախ իմաստային տարբեր բեռնվածություն են դրսևորում: Ժամանակաձևերի քերականական բազմիմաստությամբ նույնպես հակադրվում են արևելյան և արևմտյան խմբակցության բարբառները: Բազմիմաստություն հիմնականում առկա է արևմտյան խմբակցության բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում, որոնցում բացակայում է եղանակաժամանակային իմաստի արտահայտման այս կամ այն ձևը: Սակայն եթե գրաբարում դրանց ձևաբանական հակադրությունը արտահայտվում էր դիմաթվային վերջավորությունների միջոցով, ապա բարբառներում դրան գունարվում է նախամասնիկների առկայության-բացակայության հատկանիշը:

Արևելյան խմբակցության բարբառներում բազմիմաստությունը դրսևորվում է հարակատար և վաղակատար դերբայներով կազմված վերլուծական ժամանակաձևերում: Վաղակատար դերբայով արտահայտվող բազմիմաստությունը համարել ենք միջբարբառային, քանի որ առկա է բարբառային տարբեր միավորներում, իսկ բազմիմաստության մյուս բոլոր արտահայտությունները՝ ներբարբառային՝ ելնելով տարածքային նույն միավորի ներսում դրսևորվելու հանգամանքից:

12. Սույն ատենախոսության հետազոտության առարկան և եզրակացությունները հաստատում են գիտության մեջ շրջանառվող այն տեսակետը, որ բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերը անմիջականորեն կապվում են լեզվի տարածամանակյա կտրվածքների

հետ, որոնք իրենց անմիջական կնիքն են թողել բայական համակարգերի վրա՝ ստեղծելով բայական հատկանիշների ընդհանրությունների և տարբերությունների խմբեր, որոնցով կարելի է որոշել բարբառների կամ բարբառային խմբակցությունների տիպաբանական բնութագրերը:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները արտացոլված են հետևյալ հրապարակումներում.

1. Շարունակական ներկան հայերենի բարբառներում, Երկրորդ հայերենագիտական միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 1993, էջ 61-69:

2. The continuous present in Armenian dialects, Annual of Armenian linguistics, Vol. 15, USA, 1994, pp.43-63:

3. Սահմանական անցյալ անկատարի արտահայտությունը հայերենի մասնիկավոր կազմությամբ բարբառներում, Նշանագիտություն և լեզուների դասավանդում (պրագմատիկ լեզվաբանության հարցերին նվիրված 2-րդ միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ), Երևան, 1996, էջ 20-22:

4. On morphological classification of Armenian dialects, Հայերենագիտական 6-րդ միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Փարիզ, 1999, 1 էջ:

5. Անցյալ կատարյալի ձևախմբային դրսևորումները հայերենի տարածքային տարբերակներում, Ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2000, էջ 12-13:

6. Հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման շուրջ, SLOVO, Institute National des langues et Civilisations Orientales, Paris, Vol. 26-27, 2001, էջ 122-130:

7. Անցյալ անկատարի դիմաթվային վերջավորությունների համանունության դրսևորումը հայերենի մասնիկավոր կազմությամբ բարբառներում, Գիտական աշխատություններ: Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն, պրակ 3, Երևան, 2003, էջ 91-96:

8. Անցյալ կատարյալի բաղադրյալ կազմությունների գործառական-տարածքային բնութագիրը, Գիտական աշխատություններ: Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն, պրակ 4, Երևան, 2004, էջ 149-155:

9. A Few Idiosyncracies of the Conjugation System in Armenian Dialects, Հայերենագիտական 7-րդ միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Ան Արբոր, ԱՄՆ, 2003, էջ 7:

10. Նկատառումներ հայերենի բարբառների խոնարհման համակարգի զարգացման վերաբերյալ, Նյութեր մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի, Երևան, 2005, էջ 19-30:

11. Ապառնիի իմաստային դրսևորումները հայերենի տարածական տարբերակներում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, 2006, էջ 54-60:

12. Հայերենի բարբառների դիմաթվանիչ ցուցիչները, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, 2007, էջ 63-72:

13. Հայերենի բարբառագիտական ատլաս (կազմման սկզբունքները և առանձնահատկությունները), Հայկազյան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2007, էջ 467-475:

14. Անորոշ դերբայը որպես եղանակային ձևերի բաղադրիչ, Գիտական աշխատություններ, պրակ 2, Երևան, 2008, էջ 72-79:

15. Բայի անդեմ ձևերի գործառական տարարժեքության վերացումը բարբառներում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, 2008, էջ 44-55:

16. Բարբառային նյութի մշակման ու համակարգչայնացման սկզբունքներն ու առանձնահատկությունները, Армянский гуманитарный вестник, 2/3-// Москва/Ереван - 2009, էջ 42-52:

17. Ձուգածություններ բարբառների խոնարհման համակարգում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, 2009, էջ 50-57:

18. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի տարածական-գործառական բնութագիրը հայերենի բարբառներում, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 3, Երևան, 2010, էջ 232-295:

19. Անցյալ ժամանակի դրսևորման ձևաբանական միջոցները բարբառներում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, 2010, էջ 90-103:

20. Եղանականիչ մասնիկով ժամանակաձևերի ժխտական կազմության առանձնահատկությունները բարբառներում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, 2011, էջ 91-101:

21. Ըղծական եղանակի տարածագործառական բնութագիրը, Բանբեր (Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն), Երևան, 2012, էջ 13-18:

22. О происхождение частицы *ku* в армянском языке, Армянский гуманитарный вестник, 4, Москва/Ереван-2012, № . 5-13.

23. Բազմիմաստության դրսևորումները հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգում, Հայ լեզվաբանության 9-րդ միջազգային գիտաժողով. Թեզիսների ժողովածու (հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն), Սանկտ Պետերբուրգ, 2012, էջ 50-53:

24. Քերականական համանունության դրսևորումները հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգում, Կանթեղ: Գիտական հոդվածներ: Երևան, 2013, էջ 122-128:

25. Տեղաշարժեր բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերում, Գիտական նյութերի ժողովածու (հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Վանաձոր, 2013, էջ 60-69:

26. Քերականական համանիշ կառույցների կիրառումը հայերենի բարբառների ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերում, Միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների դրույթներ (հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն), Գյումրի, 2013, էջ 375-376:

27. Դիտարկումներ հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրական քննության շուրջ, Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով, զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2013, էջ 117-118:

28. Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագիրը, Երևան, 2013, 242 էջ:

Геворгян Гаяне Герасимовна

Сопоставительный анализ категориальных форм времен и наклонений диалектов армянского языка

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 - Армянский язык.

Защита состоится 23 декабря 2013 года в 15⁰⁰ по адресу 0015, г. Ереван, ул. Григора Лусаворича 15, на заседании специализированного совета по лингвистике 019 ВАК, при Институте языка им. Гр. Ачаряна Национальной академии наук РА, по адресу 0015 Ереван, ул. Г. Лусаворича 15.

РЕЗЮМЕ

С точки зрения целостного формально-семантического описания глагольной системы армянского языка обретает важное значение изучение категориальных форм времен и наклонений диалектов, которые в течение исторического развития претерпели значительные изменения, отразившиеся в различных территориальных вариантах языка. В диссертационной работе модально-временные конструкции диалектных единиц примерно из 500 населенных пунктов впервые становятся объектом системного структурно-составительного анализа в синхроническом и диахроническом аспектах. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения, содержащего 6 таблиц и 26 карт.

В первой главе (“Историческое развитие систем времен и наклонений в диалектах”) дается диахроническое описание форм времен и наклонений, обобщается весь фактический материал и делаются теоретические выводы относительно их происхождения, последующего развития и видоизменений их структурных и семантических особенностей.

Анализ модально-временных конструкций выявляет, что в ходе исторического развития подверглись изменениям количество времен и наклонений (некоторые временные формы древнеармянского языка вышли из употребления, уступив место новообразованиям), структура глагольной парадигмы, способы выражения значений глагольных грамматических категорий и пр.

Во второй главе (“Сопоставительный анализ структурных компонентов диалектных форм наклонений глагола”) представляются диалектные проявления морфологических способов выражения грамматических категорий лица, числа, времени, дается сопоставительное описание структурных компонентов форм наклонений, выявляется их происхождение. Исследование показывает, что в территориальных вариантах армянского языка модально-

временные конструкции глагола делятся на два структурных типа – синтетический и аналитический, причем аналитический тип является преобладающим как в восточной, так и западной группировках диалектов.

В третьей главе (“Сопоставительный анализ структурных моделей диалектных форм времен и наклонений”) дается функционально-территориальная характеристика структурных моделей времен и наклонений, выявляются как общие черты, так и частные особенности и свойства их морфологической структуры, уточняются диалектные ареалы их распространения.

В диалектах имеется противопоставление пяти наклонений: изъявительного, желательного, условного, принудительного и повелительного. Первые четыре наклонения противопоставляются повелительному наличием частиц модальности (отсутствующих в повелительном), а также разнятся между собой по аналитическому либо синтетическому типу образования.

Сопоставительный анализ модально-временных систем глагола в диалектах, проведенный в разделе “Структурное описание моделей образования диалектных форм времен и наклонений”, показывает, что в территориальных вариантах армянского языка аналитические конструкции значительно преобладают по сравнению с синтетическими как в положительном (соотношение 22/8), так и в отрицательном спряжении (соотношение 35/2).

В разделе “Сдвиги в диалектных модально-временных системах” представляются исторические изменения, обусловленные взаимодействием диалектов и взаимопроникновением языковых фактов, фонетическими либо семантическими переходами показателей времен и наклонений, их выпадением или заменой, а также функциональными ограничениями структурных моделей.

В четвертой главе (“Проявления взаимоотношений между планом выражения и планом содержания в модально-временных системах диалектов”) рассматриваются грамматическая омонимия, синонимия и полисемия.

В модально-временных системах территориальных вариантов обнаруживается два типа грамматической омонимии – межпарадигматическая и внутрипарадигматическая. Межпарадигматическая омонимия проявляется между личными глаголами, между личными глаголами и причастиями, между разными причастными формами и обусловлена омонимией либо личных окончаний с разными категориальными значениями, либо омонимией окончаний личных форм и причастий, либо же омонимией окончаний разных причастий. Внутрипарадигматическая омонимия проявляется в формах прошедшего времени желательного наклонения и обусловлена одинаковыми окончаниями разных лиц.

Для территориальных вариантов армянского языка характерна также грамматическая синонимия, т.е. употребление в модально-временных системах разных структурных конструкций с одинаковыми значениями. В диалектах образование модально-временных форм может происходить посредством синонимичных морфологических средств, одинаковых по значению и разных по форме.

Полисемия в диалектных формах времен и наклонений в основном характерна для западной группировки диалектов, в которых может отсутствовать та или иная отдельная форма для выражения конкретного значения времен и наклонений. Зачастую одной и той же формой выражаются разные модально-временные значения. В диалектах восточной группировки полисемия проявляется во временных формах аналитической конструкции, образованных с помощью прошедшего и результативного причастий.

В диссертационной работе исследованы также грамматические формы, находящиеся в отношении дополнительной дистрибуции. Их наличие обусловлено вариативным использованием нескольких препозитивных частиц а также глаголов, имеющих варианты типов спряжений и залогов. Использование некоторых вариантов препозитивных частиц обусловлено позиционно – с глаголами, начинающимися с гласного либо согласного звука.

В заключении обобщены выводы относительно структурно-семантических и ареальных особенностей модально-временных форм, полученные в результате исследования.

В приложении даны принципы обработки (в том числе компьютерной) диалектного материала а также составления таблиц и картографирования, Карты представляют глагольные признаки (изоглоссы) армянских диалектов в ареальном распределении, а таблицы отмечают их наличие или отсутствие в 460-ти населенных пунктах.

Gayane Gevorgyan

**A Comparative Study of the Mood-Tense Systems of
Verbs of Armenian Dialects**

A thesis claiming a scientific degree of a doctor of philological sciences on the specialty 10.02.01 - Armenian Language.

The defense will be held on December 23, 2013, at 15⁰⁰ at the session of Special Council of Linguistics 019 NAC at the Institute of Language after H. Acharyan of National Academy of Sciences of RA. Address: 15 Grigor Lusavorich, Yerevan, Armenia.

SUMMARY

From the viewpoint of integral formal-semantic description of the verbal system of the Armenian language, the study of categorial forms of tense and mood in dialects, that in the course of the historical development underwent considerable changes reflected in various territorial varieties of the language, is of central importance. In the present paper modal-temporal constructions of dialectical units from about 500 settlements become the object of systemic structural-comparative analysis in both synchronic and diachronic aspects for the first time. The present thesis consists of an introduction, four chapters, conclusion, references and the appendix containing 6 tables and 26 maps.

In **Chapter 1** (*Historical Development of the Tense and Mood Systems in Dialects*) a diachronic description of the tense and mood forms, summarizing the whole factual material, is given, and conclusions regarding their origin, further development and modification of their structural and semantic peculiarities are drawn.

The analysis of modal-temporal constructions reveals that in the course of the historical development the number of tense and mood underwent changes (certain temporal forms of Old Armenian became out of use yielding to new formations), and the structure of the verbal paradigm and the ways of expressing the grammatical categories of the verb are modified.

In **Chapter 2** (*A Comparative Analysis of the Components of Dialectical Forms of Verbal Moods*) dialectical manifestation of morphological means of expressing grammatical categories of person, number and tense are presented, a comparative description of the structural components of the forms of mood is given, and their origin is revealed. The study shows that in the territorial varieties of the Armenian language the modal-temporal constructions of the verb are subdivided

into two structural types: synthetic and analytical, at that the analytical type is predominant in both western and eastern groups of dialects.

In **Chapter 3** (*A Comparative Analysis of the Structural Models of the Dialectical Forms of Tenses and Moods*) functional-territorial characteristics of the structural models of tenses and moods are given, both general and special features of their morphological structure, specifying dialectical areas of their distribution, are revealed.

In dialects there is the opposition of five moods: Indicative, Optative, Conditional/Subjunctive, Compulsive and Imperative. The first four moods are opposed to the Imperative Mood due to the presence of modal units (non-existent in the Imperative Mood) and differ from each other according to the analytical or synthetic ways of formation.

The comparative analysis of the modal-temporal systems of the verb in the dialects, conducted in the subchapter *Structural Description of the Models of Forming the Dialectical Forms of Tenses and Moods*, shows that in the territorial varieties of Armenian analytical constructions significantly prevail the synthetic ones both in the positive (at a ratio 22-8) and in the negative (at a ratio 35-2) conjugation.

In *The Shifts in Dialectical Modal-Temporal Systems* the historical changes conditioned by the interference of dialects and interpenetration of the linguistic phenomena/facts, by the phonetic or semantic transitions of the indicators of tenses and moods, by their loss or substitution and by the functional restrictions of the structural models are presented.

In **Chapter 4** (*Manifestations of the Interrelations between the Plane of Expression and the Plane of Content in the Modal-Temporal Systems of the Dialects*) grammatical homonymy, synonymy and polysemy are studied.

In the modal-temporal systems of the territorial varieties two types of grammatical homonymy are revealed: interparadigmatic and intraparadigmatic. Interparadigmatic homonymy is manifested in finite verbs, finite verbs and participles, various participial forms, and is conditioned either by the homonymy of finite endings with different catigorial meanings or by the homonymy of the endings of other finite forms and participles or by the homonymy of the endings of various participles. Intraparadigmatic homonymy is manifested in the forms of the past tense of the optative mood and is conditioned by the endings of different persons.

Grammatical synonymy i.e. the usage of the modal-temporal systems of various structural constructions of the same meaning, is also characteristic of the territorial varieties of the Armenian language. In the dialects the formation of the modal-temporal forms may occur by means of synonymic morphological means having the same meaning and different forms.

Polysemy in dialectical forms of tenses and moods is mainly characteristic of the western group of dialects in which one or another form of expressing the

concrete meaning of tenses and moods may not be recorded. One and same form is very frequently used to express different modal-temporal meanings. In the western group of dialects the polysemy is expressed in all the temporal forms of the analytical construction formed with the help of the past and resultative participles.

In the present paper the grammatical forms in complementary distribution are also examined. Their presence is conditioned by the variable use of several prepositive particles and verbs having variants of conjugation and voice. The use of some variants of prepositive particles is conditioned by the place of the verbs starting with a vowel or a consonant.

In the Conclusion the assumptions regarding the structural-semantic and areal peculiarities of modal-temporal forms are summarized.

In the Appendix the principles of processing (including computer processing) of the dialectal material, table compiling and mapping are given. The maps present the verbal features (isoglosses) of the Armenian dialects in their areal distribution, and the tables mark their presence or absence in 460 dialect-speaking sites.